

IFD

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi

Burdur Mehmet Akif Ersoy University
Journal of Theology Faculty

e-ISSN: 2757-6418
(Aralık / December 2022) 3/2

MUSTAFA SABRİ EFENDİ'NİN İ'TİBÂRU MEÂLÂTİ'L-EF'ÂL ANLAYIŞI

Mustafa Sabri Efendi's Understanding of I'tibaru Mealati'l-Ef'al

EVREN TORBALI - ALİ BAKKAL

Dr., Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, Türkiye
PhD, Akdeniz University, Institute of Social Sciences, Antalya, Türkiye

envertorbal@gmail.com
orcid.org/0000-0002-9809-8960
<https://ror.org/01m59r132>

Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye
Prof. Dr., Retired Lecturer, Department of Islamic Law, Antalya, Türkiye

alibakkal52@gmail.com
orcid.org/0000-0003-4948-2736

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types	: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received	: 31 Ağustos/August 2022
Kabul Tarihi/Accepted	: 02 Kasım/November 2022
Yayın Tarihi/Published	: 30 Aralık/December 2022

ATIF / CITES AS

Torbali, Evren - Bakkal, Ali. "Mustafa Sabri Efendi'nin İ'tibâru Meâlâti'l-Ef'âl Anlayışı". *Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/2 (Aralık/December 2022), 170-193.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software. Yayıncı / Published by: Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Burdur Mehmet Akif Ersoy University Theology Faculty. Burdur, Turkey.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. Evren TORBALI – Ali BAKKAL.

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Etik Bildirim/Complaints: ifd@mehmetakif.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans/Copyright & License : Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the **CC BY-NC 4.0**.

Yazar Katkıları/Author Contributions: Evren TORBALI %80 - Ali BAKKAL %20.

Mustafa Sabri Efendi's Understanding of I'tibaru Mealati'l-Ef'al

Abstract

I'tibaru Mealati'l-ef'al is an umbrella term that ensures the conformity of the purpose and result of the actions with the purposes of sharia. If this rule is not taken into account while creating the provisions, the possibility of provision contradiction to the maqasid al-shariah (i.e., purposes of sharia) could emerge. On the other hand, when the understanding of I'tibaru Mealati'l-ef'al, whose terms and limits are not determined or if they are kept very flexible, even the Nass (i.e., verses and hadiths) can be disabled. Therefore, it is necessary to create a systematic design for I'tibaru Mealati'l-ef'al. For this purpose, many academic studies have been carried out today, especially in the Arabian world. However, in these studies, it is observed that the opinions of scholars with similar views are made use of in general and it is seen that the opinions of those who think that there may be evidence in a narrower framework and at the border are not given enough space. One of these scholars was Mustafa Sabri Efendi (1869-1954). We believe that a study that will reflect his thoughts on I'tibaru Mealati'l-ef'al and maslahah, which is the basic principle on which this term is based, would be beneficial. For this purpose, in our study, first, the concept of I'tibaru Mealati'l-ef'al is introduced in general. Then, the conditions and limits of this theory are determined through the induction method from Sabri Efendi's thoughts reflected in the method (usul) and branch (furu). According to our findings, although Sabri Efendi never mentioned this rule, it is understood that he took it into account in his thoughts on the method and branch. It is seen that there are additional conditions to those put forward in today's Mealati'l-ef'al studies. At this point, it is observed that, without making any distinction between worship and public interest, he left out the fields in which there are Nass and Ijma and the issues on which previous scholars agreed. It is understood that he was of the opinion that Mealati'l-ef'al can be taken into account in the issues scholars disagreed in the Nawazil Fiqh and in cases where there is a necessity for the Shari'a.

Keywords: Islamic Law, Mustafa Sabri Efendi, I'tibaru Mealati'l-ef'al, Maqasid-ul Shari'a, Public interest, Obligation.

Mustafa Sabri Efendi'nin İ'tibâru Meâlâtî'l-Ef'âl Anlayışı*

Öz

İ'tibâru meâlâtî'l-ef'âl, fiillerin amaç ve sonucunun makâsîdû's-şerîaya/şeriatın maksatlarına uygunluğunu sağlayan çati bir kâidedir. Hükümler oluşturulurken bu kural dikkate alınmadığında makâsîdû's-şerîaya aykırı hükümlerin ortaya çıkma ihtimali söz konusudur. Öte yandan şartları ve sınırları belirlenmemiş ya da çok esnek tutulmuş i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl anlayışı ise nassların devredışı kalmasına sebep olabilmektedir. Bundan dolayı i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl'in sistematîğinin oluşturulması gerekmektedir. Günümüzde bu amaca mâtuf özellikle Arap dünyasında çok sayıda akademik çalışmalar yapılmaktadır. Ancak bu çalışmalarda genelde benzer görüşteki âlimlerin düşüncelerinden istifade edildiği gözlenmektedir. Bu kâidenin daha dar çerçevede ve sınırdan delil olabileceği düşüncesinde olanların görüşlerine ise çok fazla yer verilmediği görülmektedir. Bu düşüncede olan âlimlerden birisi de Mustafa Sabri Efendi'dir (1869-1954). Onun i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl'e ve bu kâidenin dayandığı ilkelerden biri olan maslahata yönelik düşüncelerini yansıtan bir çalışmanın farklı bir bakış açısı sunması sebebi ile ilgili çalışmalara katkı sunacağı kanaatindeyiz. Bu amaçla çalışmamızda, öncelikle i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl kâidesi genel olarak tanıtıldı. Ardından Sabri Efendi'ye göre bu teorinin şart ve sınırlarının neler olabileceği, onun usûl ve fûrû'a âit düşüncelerinden tümevarım yöntemi ile tespit edilmeye çalışıldı. Tespitlerimize göre Sabri Efendi, mezkûr kâideyi hiç zikretme de bunu usûl ve fûrû'a ait düşüncelerinde göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Dikkate alınması hususunda günümüz meâlâtî'l-ef'âl çalışmalarında ileri sürülen şartlara ilâve şartlar koştugu görülmektedir. Bu noktada o, ibadât ve muâmelât ayrımı yapmaksızın nass ve icmâm bulunduğu alanlar ile geçmiş âlimlerin ittifak ettikleri meseleleri bu kuralın kapsamı dışında tutmaktadır. Âlimlerin ihtilâf ettikleri meseleler ile nevâzil fikhında ya da şer'î bir zaruret söz konusu olduğu durumlarda meâlâtî'l-ef'âl'in dikkate alınabileceğine yönelik bir düşünceye sahiptir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Mustafa Sabri Efendi, İ'tibâru meâlâtî'l-ef'âl, Makâsîdû's-şerîa, Maslahat, Zaruret.

Summary

It is a fact that the Islamic world has lagged behind the West in science and technology, especially in the last two centuries. Westerners see Islam as responsible for this situation. It is answered by some Islamic scholars such as Efgani, Abduh, Reşid Rıza, etc. that "The problem is not in Islam, but in the scholars who misunderstood it". In this sense, it is claimed that it is necessary to return to the first sources, namely the Qur'an and Sunnah, by destroying the traditional Islamic thought and wisdom heritage for the Islamic world to rise to the level of contemporary civilizations again and that the Nasses belonging to the field of transactions (muamalah) should be reinterpreted

* Bu makale, 7 Aralık 2022 tarihinde Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan "Geleneksel ve Modernist Düşünce Bağlamında Maslahat Kavramı" başlıklı doktora tez çalışması esas alınarak hazırlanmıştır. / This article has been prepared on the basis of the doctoral thesis titled "Maslahat Concept in the Context of Traditional and Modernist Thought" completed at Akdeniz University Social Sciences Institute on December 7, 2022.

within the framework of the principles of maslahah in terms of results and brought to a level that meets the requirements (i.e., maslahah) of the age. Following this thought, which can be described as an overly maslahah-oriented view according to the mursal interest in the hierarchy of Shar'i evidence, result and maslahah-oriented studies were accelerated. In this regard, it is sought to find a reference from tradition, and the principle of İ'tibaru Meâlâtî'l-ef'al, which was put forward by Imam Shatibi firstly but not systematized, was embraced and systematized.

While trying to systematize the rule of İ'tibaru Meâlâtî'l-ef'al, it is seen that the views of scholars of similar thought such as Ibn Taymiyya, Ibn Kayyim, and Rashid Riza are generally used. It is understood that the opinions of those who think that this rule can be narrower and borderline evidence are not mentioned so much. One of them is Mustafa Sabri Efendi, who represented one side of the maslahah debates in his period and took office in an important scientific position such as the Shaykh al-Islam in the Ottoman State and had objections to the ideas of Riza and his teachers. We believe that a study that will reflect his thoughts on İ'tibaru Meâlâtî'l-ef'al and maslahah, which is one of the principles on which this rule is based, will contribute to the studies on İ'tibaru Meâlâtî'l-ef'al because it will offer a different perspective.

The importance of İ'tibaru Meâlâtî'l-ef'al rule emerges within the framework of the ruling-maqasid. Because, when this rule is not taken into account while creating the provisions, there is a possibility of the emergence of provisions as a contradiction to the Maqasid Al-Shariah. On the other hand, the understanding of İ'tibaru Meâlâtî'l-ef'al, whose conditions and boundaries are not fully determined or kept very flexible, may cause the Nass to be disabled. For this reason, in our study, we aimed to determine Sabri Efendi's thoughts on maslahah and its roof base, İ'tibaru Meâlâtî'l-ef'al, and to contribute to the relevant literature, albeit modestly.

First of all, in the study, the principle of İ'tibaru Meâlâtî'l-ef'al has been introduced in general terms. Next, Sabri Efendi's thoughts on this rule have been collected from his works belonging to method and branch by document analysis method. Then, it is aimed to reach a conclusion through the induction (istiqrâ) method.

According to the findings we have obtained, the conclusions we have reached are as follows: İ'tibaru Meâlâtî'l-ef'al could be defined as "In cases where it is thought by mujtahids that the verdict given in normal situations would lead to results contrary to the maqasid al-shariah, it is to prevent this judgment by using evidences such as istihsan, istislâh, sedd-i zerai', and to prefer a judgment that is in accordance with the Maqasid al-Shariah". The legitimacy of the aforementioned rule is based on the Qur'an, Sunnah, and the practices of the Companions.

Although Sabri Efendi does not mention this rule in his works, the existence of this rule is seen in the background of his mind while expressing his thoughts on method and branch. However, it is understood that he sets certain conditions and draws limits in the determination and change of the provisions based on this rule. In terms of being taken into consideration, it is seen that he put forward the conditions of "Must be a Shari'a necessity", "Mujtahid and scholars are authorized" and "Not contrary to Nass and İjma" different from the conditions "The result is fulfilling a religious purpose", "The probability of its realization is certain or victorious", "It is munzabit (stable)", "It does not cause the loss of a more dominant interest" and "Not causing great harm" asserted in today's Meâlâtî'l-ef'al studies. Therefore, he excludes the fields of Nass and İjma and the issues on which previous scholars agreed, without making any distinction between worship and treatment from the scope of this rule. He was of the opinion that it can be taken into account in the matters that scholars have disagreed with, in Nawazil Fiqh, or in cases where there is a Shar'i necessity.

Sabri Efendi finds it wrong to divide the provisions into two as taabbudi and ta'lili to open the field of muamalah to change. He states that it would be beneficial to research and learn about the causes of the provisions, but that it should not be aimed to change the existing provisions with the accusation that "They lost their reason and benefits". According to him, this research should be only to prove and explain to what extent Islamic provisions contain benefits for foreigners. In addition, he does not see it possible for the human mind to fully penetrate the causes and benefits of the provisions and expresses that the interest which is determined by man will be a rational and conjectural benefit, and depending on that, changing a provision would bring the person to a legislative stance and would be very dangerous.

Sabri Efendi states that the current provisions contained in the Nass will be sufficient to provide the interests of the servants of Allah today and tomorrow, as they did yesterday, and that this should continue. He also states that Shari'a provisions are not like human laws, which are the product of the human mind, the characteristic of which is suitable for a certain time and place, but not suitable for another place and time.

Sabri Efendi classifies some of the alleged interests such as polygamy (i.e., taaddud-i zewcat), hat, hijab, etc. in the issues either as a minority or as presumed maslahahs when compared to existing issues. Moreover, he states that the existing Nass, as a result, are suitable for the Shari'a, and in cases where there is a Shar'i necessity, changes can be made based on necessity and in the form of ruhsah in the amount of necessity. It is understood that Sabri Efendi, who seems to agree with the understanding of mursal maslahah in the Maliki Sect, prioritized the protection of religion over the preservation of life, mind, generation, and property.

Özet

İslâm dünyasının özellikle son iki asırdır Batı karşısında bilim ve teknolojiye geri kaldığı bir hakikattir. Batılılar, bu durumun sorumlusu olarak İslâm'ı görürler. Onların bu ithamlarına Efgânî, Abduh, Reşid Rızâ vb. bazı İslâm âlimleri tarafından "sorunun İslâm'da değil, onu yanlış anlayan âlimlerde olduğu" şeklinde karşılık verilir. Bu mânada İslâm dünyasının tekrar muâsir medeniyetler seviyesine çıkabilmesi için geleneksel İslâmî düşüncenin ve ilmî mirasın yıkılarak ilk kaynaklara yani Kur'an ve sünnete geri dönülmesi gerektiği; muâmelât alanına âit nasslarının sonuç bakımından maslahat ilkesi çerçevesinde yeniden yorumlanması ve çağın maslahatlarını karşılayacak düzeye getirilmesi gerektiği iddia edilir. Şer'î deliller hiyerarşisindeki mürsel maslahata göre aşırı

maslahatçı bir görüş olarak nitelendirilebilecek bu düşüncüyü müteâkip sonuç ve maslahat odaklı çalışmalar hızlanır. Bu konuda gelenekten referans bulma arayışı içerisine girilir ve ilk İmam Şâtîbî'nin ortaya attığı ama sistemleştirmedeği i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl kâidesi sahiplenilmeye ve sistemleştirilmeye çalışılır.

İ'tibâru meâlâtî'l-ef'âl kâidesi sistemleştirilmeye çalışılırken genelde İbn Teymiyye, İbn Kayyim ve Reşîd Rızâ gibi benzer düşüncedeki âlimlerin görüşlerinden faydalandığı görülmektedir. Bu kâidenin daha dar çerçevede ve sınırdaki delil olabileceği düşüncesinde olanların görüşlerine ise çok fazla yer verilmediği anlaşılmaktadır. Bunlardan birisi, dönemdeki maslahat tartışmalarının bir cenâhını temsil eden ve Osmanlı'da Şeyhülislamlık gibi önemli ilmi mevkide vazife almış, Rızâ ve hocalarının fikirlerine yönelik reddiyeleri bulunan Mustafa Sabri Efendi'dir. Onun, i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl'e ve bu kâidenin dayandığı ilkelerden biri olan maslahata yönelik düşüncelerini yansıtan bir çalışmanın, farklı bir bakış açısı sunması sebebi ile i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl çalışmalarına katkı sunacağı kanaatindeyiz.

İ'tibâru meâlâtî'l-ef'âl kâidesinin önemi hüküm-makâsîd çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Çünkü hükümler oluşturulurken bu kâide, dikkate alınmadığında makâsîdü'ş-şerîfaya aykırı hükümlerin ortaya çıkma ihtimali söz konusudur. Diğer taraftan şartları ve sınırları tam olarak belirlenmemiş ya da çok esnek tutulmuş i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl anlayışı ise nassların devredışı bırakılmasına sebep olabilmektedir. Bu sebeple çalışmamızda, Sabri Efendi'nin maslahat ve bunun çatı kâidesi i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl'e yönelik düşüncelerini tespit edip ilgili literatüre mütevazî de olsa katkı sağlamayı amaçladık.

Çalışmada öncelikle i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl kâidesi genel olarak tanıtıldı. Sonra Sabri Efendi'nin bu kâideye yönelik düşünceleri, usûl ve fûrû'a âit eserlerinden doküman analizi yöntemi ile toplandı. Sonra tümevarım (istikrâ) yöntemi ile bir sonuca ulaşılmaya çalışıldı.

Elde ettiğimiz bulgulara göre ulaştığımız sonuçlar şunlardır: İ'tibâru meâlâtî'l-ef'âl'in "Müctehidlerce, normal durumlarda verilen hükmün makâsîdü'ş-şerîfaya aykırı sonuçlar doğuracağına düşünülmediği durumlarda, istihsan, istislah, sedd-i zerâi' gibi delilleri kullanmak suretiyle bu hükmün verilmesini engelleyip makâsîdü'ş-şerîfaya uygun düşen bir hükmün verilmesini tercih etmektir" şeklinde tanımlanması mümkündür. Adı geçen kâidenin meşrûluğu Kur'ân, sünnet ve sahâbe uygulamalarına dayanmaktadır.

Sabri Efendi, eserlerinde her ne kadar bu kâideyi zikretmese de usûl ve fûrû'a âit düşüncelerini ifade ederken zihninin arka planında bu kâidenin varlığı görülür. Bununla birlikte bu kâideye dayalı ahkâmın belirlenmesinde ve değişikliğinde birtakım şartlar belirleyip sınırlar çizdiği anlaşılır. Dikkate alınması hususunda günümüz meâlâtü'l-ef'âl çalışmalarında ileri sürülen "Sonucun şer'i bir maksadı gerçekleştiriyor olması", "Gerçekleşme ihtimalinin kesin ya da gâlip olması", "Munzabıt (istikrarlı) olması", "Daha ağır basan bir maslahatın kaybına sebep olmaması" ile "Büyük bir zarara neden olmaması" şartlarından farklı olarak "Şer'i bir zaruret olması", "Müctehid ve âlimlerin yetkili olması" ile "Nass ve icmâa aykırı olmaması" şartlarını ileri sürdüğü görülür. Dolayısıyla o, ibâdât ve muâmelât ayrımı yapmaksızın nass ve icmâın bulunduğu alanlar ile geçmiş âlimlerin ittifak ettikleri meseleleri bu kuralın kapsamı dışında tutmaktadır. Âlimlerin ihtilâf ettikleri meseleler ile nevâzil fihhında ya da şer'i bir zaruretin söz konusu olduğu durumlarda dikkate alınabileceğine yönelik bir düşünceye sahiptir.

Sabri Efendi, muâmelât alanını değişime açma adına ahkâmı, taabbüdi ve ta'lîlî şeklinde ikiye ayırmayı yanlış bulur. Hükümlerin illetlerini araştırma ve öğrenmenin faydalı olacağını ama bununla "İllet ve maslahatlarını kaybetti." ithamıyla mevcut hükümleri değiştirmenin amaçlanmaması gerektiğini belirtir. Ona göre bu araştırma, yabancılara İslâmî hükümlerin ne derece maslahatları barındırdığının ispat ve izahı sadedinde olmalıdır. Ayrıca o, insan aklının, hükümlerin illet ve maslahatlarına tam olarak nüfuz etmesini mümkün görmemekte; beşerin tespit ettiği maslahatın akli ve zannî bir maslahat olacağını; buna dayanarak hüküm değiştirmenin ise kişiyi teşrî' makamına çıkaracağını ve bunun da çok tehlikeli olacağını ifade etmektedir.

Sabri Efendi, nassların barındırdığı mevcut hükümlerin, kulların maslahatlarını dün sağladığı gibi bugün ve yarın da sağlamaya yeteceğini ve bunun böylece devam etmesi gerektiğini belirtir. Şer'i hükümlerin, insan aklının ürünü olan beşerî kanunlar gibi belli bir süre ve yer için maslahata uygun, diğer yer ve zaman için uygun olmama gibi bir durumunun olmadığını ifade eder.

Sabri Efendi, taaddüd-i zevcât, şapka, örtünme vb. meselelerde iddia edilen bazı maslahatları ise mevcut maslahatların yanında ya çok azınlıkta ya da zannî maslahatlar sınıfında görür. Ayrıca mevcut nassların, sonuç olarak şâri'in maksadına uygun olduğunu; şer'i bir zaruretin söz konusu olduğu durumlarda zarurete dayalı ve zaruret miktarı ruhsat tarzı değişiklik yapılabileceğini ifade eder. Mâlikî mezhebindeki mürsel maslahat anlayışına katıldığı anlaşılan Sabri Efendi'nin dinin korunmasını can, akıl, nesil ve malın muhafazasına nisbeten öncelikli gördüğü anlaşılmaktadır.

Giriş

İslâm dünyasının özellikle son iki asırdır Batı karşısında bilim ve teknolojiye geri kaldığı bir hakikattir. Batılılar, bundan İslâm'ı sorumlu tutmuşlardır.¹ Onların bu suçlamalarına kimi İslâm âlimleri “sorunun İslâm'da değil, onu yanlış anlayan âlimlerde olduğu” şeklinde karşılık vermişlerdir.² Bu minvalde İslâm dünyasının tekrar muâsır medeniyetler seviyesine çıkabilmesi için geleneksel İslâmî düşüncenin ve ilmî mirasın yıkılarak ilk kaynaklar olan Kur'ân ve sünnete geri dönülmesi gerektiği; özellikle de muâmelâta âit ahkâmının sonuç bakımından maslahat ilkesi çerçevesinde yeniden yorumlanması ve çağın maslahatlarını karşılayacak hale dönüştürülmesi gerektiği iddia edilmiştir.³ Şer'î deliller hiyerarşisindeki mürsel maslahata göre aşırı maslahatçı bir görüş olarak nitelendirilen⁴ bu düşüncenin akabinde sonuç ve maslahat odaklı çalışmalar hızlanmıştır. Bu bağlamda gelenekten referans bulma arayışı içerisine girilmiş ve bu konuda ilk defa İmam Şâtıbî'nin (öl. 790/1388) ortaya attığı ama sistemleştirmedeği meâlâtü'l-ef'âl kâidesi sahiplenilmeye ve sistemleştirilmeye çalışılmıştır. Adı geçen kâidenin sınır ve şartları oluşturulurken ise genelde İbn Teymiyye (öl. 728/1328), İbn Kayyim (öl. 751/1350), Reşîd Rızâ (öl. 1935) vb. âlimlerin düşüncelerinden istifade edilmiştir. Diğer taraftan Rızâ ve takipçilerinin fikirlerine yönelik reddiyeleri ile bilinen Sabri Efendi'nin maslahat ve bunun çatı kâidesi⁵ i'tibârü meâlâtî'l-ef'âl'e yönelik düşüncelerini yansıtabilecek yeterli ve özel bir çalışmanın yapılmadığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı onun bu kâidelere yönelik düşünceleri, teori ve pratiğe yansıyan görüşlerinden tümevarım (istikrâ) yöntemi ile tespit edilmeye çalışılacaktır. Kanaatimiz, böyle bir çalışmanın günümüz nevâzil fihhının çözümlenmelerinde uygulanacak usûl ile i'tibârü meâlâtî'l-ef'âl çalışmalarına katkı sunacağı yönündedir. Bu çalışmada öncelikle i'tibârü meâlâtî'l-ef'âl kâidesi tanıtılacak sonra da Sabri Efendi'nin bakış açısından bu kuralın şartları, sınırları ve delil oluşu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Çalışmaya konu Mustafa Sabri Efendi, 1869 yılında Tokat'ta dünyaya gelir. İlmî tekâmülünü tamamlaması sonrası Fâtih Camii müderrisliği, Medresetü'l-Mütehasisîn ile Süleymaniye Medresesi'nde hadis müderrisliği, Medresetü'l-Vâizîn'de tefsir hocalığı, Huzûr dersleri üyeliği gibi ilmî faaliyetlerin yanı sıra milletvekilliği, Âyan Meclisi üyeliği, Sadrazam vekilliği, Şûrâ-i Devlet Reisliği ve kısa aralıklarla dört defa, toplamda ise 8 ay 21 gün Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık yapar. O, hayatı boyunca çağındaki modernist fikirler ile “Tokatlı Hoca Sabri”⁶ olarak mücadele eder. İnanıldığı değerlerden ödün vermeme pahasına hayatı sürekli hicret içinde geçen ve kendisini bu yüzden “hicret çocuğu”⁷ olarak nitelendiren Sabri Efendi, en son hicret yurdu olan Mısır'da 1954 yılında 86 yaşında iken vefat eder.⁸

¹ Bedri Gencer, *İslâm'da Modernleşme (1839-1939)* (Ankara: Doğu Batı, 2017), 269.

² Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr* (el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990), 11/260; a.mlf., *Muhâverâtü'l-muslih ve'l-mukallid ve'l-vahdetü'l-İslâmiyye* (Kahire: Dâru'n-Neşr li'l-Câmi'ât, 2007), 73; Cemâleddin Efgânî, *el-'Urvetü'l-vüskâ* (Kahire: Müessesetü Hindâvi li't-Ta'lim ve's-Sekâfe, 2012), 59.

³ Mazharuddin Sıddîkî, *İslâm dünyasında Modernist Düşünce*, çev. Murat Fırat, Göksel Korkmaz (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990), 03; Albert Habib Hourani, *el-Fikr'ul-'Arabî fi 'asrı'n-nahda 1798-1939*, çev. Kerim Azkoul (Beyrut: Dâru'n-Nehâr li'n-Neşr, ts.), 186-187; Muhammed el-Behî, *el-Fikru'l-İslâmiyyü'l-hadis ve sîlatühü bi'l-isti'mâri'l-garbî* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1964), 58, 88; Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, 1/258, 370; 2/68, 344; 3/11; 5/240-241; 8/223, 279; 9/167, 463; 10/398; 11/310.

⁴ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *el-İmâm Ahmed b. Hanbel: Hayâtühü ve 'asruhü-ârâ'ühü ve fihhuh* (Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 297-298, 303-313.

⁵ Velîd b. Ali el-Hüseynî, *İ'tibâr-u meâlâtî'l-ef'âl ve eseruha'l-fikhî* (Riyad: Daru't-Tedmüriyye, 2009), 1/33.

⁶ Mustafa Sabri Efendi, “Hilâfetin Esasları”, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı* (İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019), 158-162, 181; Sabri Efendi, “Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye”, 304.

⁷ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfî'l-'akl ve'l-'ilm ve'l-'âlem min rabbi'l-'âlemîn ve 'ibadihi'l-mürselîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1981), 1/2; Mustafa Sabri Efendi, “Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye”, çev.

1. İ'tibâru Meâlâtî'l-Ef'âl'in Sözlük ve Terim Anlamı

İ'tibâru meâlâtî'l-ef'âl'in sağlıklı bir tanımının yapılabilmesi için öncelikle “i'tibâr”, “meâlât” ve “ef'âl” kelimelerinin anlam ve tanımlarına yer verilmesi uygun olacaktır.

İ'tibâr (اعتبار) kelimesi “işin sonucunun ne olacağını dikkate alma, haber verme ve açıklama” anlamlarına gelir. Nitekim Allah Teâlâ'nın “*Ey akıl sahipleri! İbret alın.*”⁹ buyurması, “Kurayza ve Nadîr'in yaptıklarını düşünün, mukayese edin, ibret alın ve başlarına gelen azaptan sakının.” anlamındadır.¹⁰ Bu mânada i'tibâr'ı Feyyûmî “hükümün verilmesinde bir şeyi hesaba katma” şeklinde tanımlar.¹¹ Fukahâ tarafından ise “sonucun dikkate alınması” şeklinde tanımlanır. Bu sonuç da gerçekleşmiş, farazî, aklî ve maksadî sonuçlardan herhangi birisi olabilir.¹²

Meâlât (مآلات) kelimesi, âle-yeülû (آل - يؤول) fiilinden türemiş olan meâl (مآل) mastarının çoğuludur. “Âle” kelimesinin aslı ise “evele”dir. Arap dili gramerinde kelimedeki lafzî değişimi inceleyen Sarf ilmi kurallarına göre¹³ “Vav hareketli olup, kendinden önceki harfin hareketi de üstün olursa elife dönüşür.” kâidesinden hareketle vav harfî elife dönüşmüştür.¹⁴ Nitekim İbn Fâris, (عَـلَة - Evele) kelimesi ile ilgili “bu asıl da dâhil” iki aslın bulunduğu söz eder. Ona göre bu iki kökenden birisi olan “آل - evvele”, bir işin başlangıcını; diğeri (آل - eyl) kelimesi ise nihayetini ifade eder. nun yani sonu ile işin başı “b i'tibâru meâlâtîBu asıllara bağlı olarak¹⁵ amaç ve sonuçlarının dikkate alınması” şeklinde kullanmak mümkündür. Bu kelimenin fiil-i müzârisi olan yeülû'nün ise fıkıh kitaplarında “sonuçlara götürme”¹⁶ anlamında kullanıldığı görülür.

İ'tibâru meâlâtî'l-ef'âl terkindeki “ef'âl” kelimesi ise (f-'a-l) فعل fiilinin mastarının çoğulu olup insanın tüm davranışlarını¹⁷ kapsar. Bunlar arasında dinî inançlar, ibadetlerdeki

Abidin Korkmaz, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*, ed. Furkan bin Abdullah (İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019), 305.

⁸ Hayatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Sabri Efendi, *Mevkıf*, 1/1-2; 4/388; Müferrih b. Süleymân el-Kavsî, *Mustafa Sabri el-müfekkiri'l-İslâmî ve'l-âlimü'l-âlemi ve şeyhülislâm fi'd-Devleti'l-Osmaniyye sâbikan* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2006), 77-82, 93, 398, 402-403, 410, 411, 423, 426-428, 435-436; İbrahim Bayram, *Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 17-70.

⁹ (فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ) *Tecvitli ve Türkçe Mealli Kur'ân-ı Kerim*, çev. Elmalılı M. Hamdi Yazır (Nuh yayınları, 2014), el-Hasr 59/2.

¹⁰ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), “abr”, 4/529-531.

¹¹ Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr fi garîbi's-Şerhi'l-kebîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, y.y.), “abr”, 2/389.

¹² Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *el-Külliyyât* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, y.y.), “elif ve ayn”, 147.

¹³ Recep Kırcı, *Ebü Alî el-Fârisî'nin Sarf İlmindeki Yeri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 123.

¹⁴ Feyyûmî, “evl”, 1/29.

¹⁵ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga* (Dâru'l-Fikr, 1399/1979), “evl”, 1/159-162.

¹⁶ Ebü Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnâyetullah Muhammed (Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye - Daru's-Sirâc, 2010), 1/222; Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Guneymî ed-Dımaşkî Meydânî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 3/161; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Mısırî el-Karâfî, *ez-Zahîre*, thk. Muhammed Haccî vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, ts.), 1/102; Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Üm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990), 8/17.

¹⁷ Ebü't-Tâhir Meccüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fi Müessesetü'r-Risâle (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1426/2005), 1043; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Komisyon (y.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 30/182.

niyet ve maksatların yanı sıra¹⁸ zâhirî ve bâtinî tüm davranışlar yer alır.¹⁹ Bu mânada ef'âl kelimesi, “mükelleften meydana gelen ve onun gücü dâhilinde olan söz, fiil, inanç ve niyetin tamamı” şeklinde tanımlanır.²⁰ Bundan dolayı ister inançlar ve niyetler gibi kalbî fiillerden olsun, isterse zekât vermek, tahrîme tekbiri ve bütün sözlü tasarruflar gibi kavli ve uzvî fiillerden olsun, tüm işlemler ef'âl olarak görülür. Hatta bir kimsenin kendisini zinadan alkoyması bile bir fiil olarak nitelendirilir.²¹

İ'tibâr, meâlât ve ef'âl kelimelerinin müstakil anlamları verildikten sonra usûl-i fıkhıta kullanıldığı şekli ile i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl'in tarifinin yapılması uygun olacaktır. Hemen belirtelim ki son yarım yüzyıla kadar bu kâidenin herhangi bir tanımı yapılmamıştır. Günümüzde konuya özel çalışmalar yapan kişilerce yapılan tarifler ise kısmen de olsa birbirinden farklılık arz etmektedir. Bunlardan birkaçı şöyledir: “Fiillerin sonuçlarını ölçüt olarak mukaddimleri hakkında hüküm vermektir.”²² “İleride beklenen sonuca uygun olan hükmü, fiile vermeyi dikkate almaktır.”²³ “Uygulama esnasında hükümlerin sonuçlarının Allah Teâlâ'nın maksadına uygun olmasına dikkat etmektir.”²⁴ “Meselenin hükmünün belirlendiği sırada tabii gerekliliğine bakarak hangi maksadın gerçekleşmesinin istendiğinden hareketle hükmün illetinin derinlemesine incelenmesidir. Sonuçta da hükmü bu gerekliliklere göre vermektir.”²⁵ “Hayır ya da şer, failin kastı olsun ya da olmasın şer'î hükmün düzenlendiği esnada fiilin sonucuna itibar etmektir.”²⁶ “Fakihın hükmünün ve fetvasının yol açacağı sonuçları ictihad ve fetva faaliyetlerinde göz önünde bulundurmasıdır.”²⁷

Bu tanımların, birbirinden az da olsa farklı oldukları görülür. Kanaatimiz, lugat anlamlarının yanı sıra kullandıkları araçlar (istihsan, maslahat vb.) ile birlikte Şâtîbî'nin “makâsîdü's-şerîa”²⁸ vurgusu da dikkate alınarak bir tanım oluşturulmasının daha isabetli olacağı yönündedir.

İ'tibâru meâlâtî'l-ef'âl'in temel fonksiyonu, hüküm ister nassa ister maslahata dayanılarak verilmiş olsun, sonuç itibariyle makâsîdü's-şerîa açısından denetlenmesini sağlamaktır. Nassa dayanan hükümlerin uygulanma alanı sınırsız değildir. Her hüküm ancak zaruret sınırına kadar uygulanabilir; şer'î bir özür tahakkuk ettiği zaman normal durumlarda uygulanan hükmün uygulanmasından vazgeçilip zaruret hükümlerinin uygulanmasına geçilir. Hükmün dayanağı maslahat ise burada da makâsîdü's-şerîaya aykırı fiilî bir sonucun ortaya çıkmayacak olmasına dikkat edilir. Dolayısıyla i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl normal durumlarda verilen hükmün makâsîdü's-şerîaya aykırı sonuçlar doğuracağına düşünülmediği durumlarda istihsan, istislah, sedd-i zerâi' gibi delilleri kullanmak suretiyle bu hükmün verilmesini engelleyip makâsîdü's-şerîaya uygun düşen bir hükmün verilmesini sağlayan çatı bir kâidedir. Durum böyle olunca i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl'i, “Müctehidlerce, normal durumlarda verilen

¹⁸ Ebû Bekr (Ebû'l-Beka) Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz İbnü'n-Neccâr el-Fütühî, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, thk. Muhammed ez-Zühaylî, Nezîh Hammâd (Mektebetü'l-Ubeykan, 1997), 1/337.

¹⁹ Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekkî Emîr Pâdişah, *Teysîrü't-Tahrîr*, thk. Mustafa el-Bâbî el-Halebî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 2/129.

²⁰ İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*, 1/337.

²¹ Vehbe ez-Zühaylî, *Usûlü'l-fikhu'l-İslâmî* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1986), 1/39.

²² Abdurrahmân b. Abdülazîz es-Südeys, *Kâidetü i'tibârî'l-meâlât* (Mekke, 1428), 12.

²³ Ferîd el-Ensârî, *el-Mustalahu'l-usûlî inde's-Şâtîbî*, 2004, 416.

²⁴ Hüseyin, *İ'tibâr-u meâlâtî'l-ef'âl*, 1/37.

²⁵ Abdurrahmân b. Muammer es-Senûsî, *İ'tibâru'l-meâlât ve murâ'atü netâici't-tasarrîfât* (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1424), 19.

²⁶ Ömer Ceddiyye, *Aslu i'tibârî'l-meâl beyne'n-nazariyye ve't-ta'ibik* (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2010), 36.

²⁷ Mehmet Selim Aslan, “İctihad ve Fetva Faaliyetlerinde Olası Sonuçların Dikkate Alınması (İ'tibâru'l-Meâlât)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 27 (2016), 184.

²⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âlu Selmân (Dâru İbn Affân, 1997), 5/178.

hükümün makâsîdû's-şerîaya aykırı sonuçlar doğuracağına düşünülüşü durumlarda, istihsan, istislâh, sedd-i zerâi' gibi delilleri kullanmak suretiyle bu hükümün verilmesini engelleyip makâsîdû's-şerîaya uygun düşen bir hükümün verilmesini tercih etmektir” şeklinde tanımlamayı daha uygun görmekteyiz.

1.1. İ'tibâru Meâlâtî'l-Ef'âl'in Ortaya Çıkışı ve Dayandığı Deliller

Usulcüler ve fakihler tarafından meâlâtü'l-ef'âl, ictihad ve fetvalarda göz önünde bulundurulmasına rağmen, bu ne bir kâide olarak zikredilmiş ne de bununla ilgili bir tanımlamada bulunulmuştur. Bunun nedeni ise muhtemelen meâlâtü'l-ef'âl'in çatı bir kâide olması sebebiyle istihsan, feth-i zerâi', sedd-i zerâi', mürââtü'l-hilâf, hiyel, maslahat vb. kâideler²⁹ altında işlenmiş olmasıdır.³⁰ Bu durum, Şâtîbî'nin *Muvâfakât* isimli eserinde bu kâideye yer verip meşrûluğundan söz etmesine kadar devam eder. O, meâlâtü'l-ef'âl'in teşrî' sırasında dikkate alınması gerektiğinin şer'î deliller ve tam istikrâ³¹ yöntemiyle anlaşıldığını ifade eder.³²

Bu kâidenin meşrûluğu Kur'ân, sünnet ve sahâbe uygulamalarına dayandırılır. Bu meşruiyet delillerinden her birine bir örnek vereceğiz.³³ Asr-ı saâdet'te Müslümanlar, müşriklerin ilahlarını kötülüyorlardı. Onlar da öfke ile karşılık vererek Allah'a sövünce “Onların Allah'tan başka yalvardıklarına sövmeyin ki onlar da bilmeyerek sınırı aşıp Allah'a sövmesinler.”³⁴ âyeti ile kötülleme fiili yasaklandı.³⁵ Aslında putları kötülmenin; müşriklerin küçük düşürülmesi, şirkin kötülenmesi, hakkın yüceltilmesi, bâtılın alçaltılması gibi çok sayıda görünürde faydaları bulunur. Ancak tüm bu maslahatlara rağmen işin sonucu câhillik, düşmanlık ve haddi aşarak Allah'a sövme gibi çok büyük mefsedete vardığından Allah Teâlâ, müşriklerin putlarına sövmeyi yasaklamıştır.³⁶ Bu olay, aynı zamanda sedd-i zerâi'³⁷ ilkesine de örneklik oluşturur.

İ'tibâru meâlâtî'l-ef'âl'e “Eğer ümmetime zor gelmeyecek olsaydı misvak kullanmalarını emrederdim.”³⁸ hadisi ile “لولا أن أشق - Şayet zor gelmeyecek olsaydı...”³⁹ ile

²⁹ Bu kâidenin diğer kâideler ile irtibatı için bk. Ceddiyye, *Aslu i'tibârî'l-meâl*, 125-285; Senûsî, *İ'tibâru'l-meâlât*, 241-340; Südeys, *Kâidetü i'tibârî'l-meâlât*, 27-42.

³⁰ Hüseyin, *İ'tibâr-u meâlâtî'l-ef'âl*, 1/33.

³¹ Tam istikrâ: Tikellerin tamamında mevcut olması sebebiyle tümel hakkında da var olduğuna hüküm vermektir. Buna kıyâs-ı mukassim de denilir. Diğer istikrâ çeşidi olan nâkis istikrâda ise, tikellerin çoğunda varlığı söz konusudur. Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürânî, *et-Ta'rifât*, thk. Komisyon (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), “elif”, 18; Kefevî, “elif ve sin”, 105-106.

³² Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 5/179.

³³ Diğer örnekler için bk. Südeys, *Kâidetü i'tibârî'l-meâlât*, 14-22; Senûsî, *İ'tibâru'l-meâlât*, 123-166; Hüseyin, *İ'tibâr-u meâlâtî'l-ef'âl*, 84-181; Ali Rıza Akgün, “Şiddeti Yöntem Olarak Benimseyen Radikal Akımların Dikkate Almadığı Fikhî Kâide: ‘İ'tibâru'l-Meâlât’”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 331-336.

³⁴ (ولا تَسُبُّوا الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ فَيَسُبُّوا اللَّهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ) el-En'âm 6/108.

³⁵ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlı (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1418), 2/177.

³⁶ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfi' İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1999), 3/314; Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîru'l-münîr fi'l-akide ve's-şerî'a ve'l-menhec* (Dımaşk: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1418), 7/325; Senûsî, *İ'tibâru'l-meâlât*, 124.

³⁷ “Haram olana vesile olmamak için câiz olan bir şeyi yasaklamaktır.” Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 3/564.

³⁸ (لَوْلَا أَنْ أَشَقُّ عَلَى أُمَّتِي لِأَمْرِهِمْ بِالسُّبُوكِ) Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (Dâru Tavki'n-Necât, 2001), “Temenni”, 9; “Savm”, 27; “Cuma”, 7; Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdüllbâkî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), “Tahâret”, 15; Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî İmam Mâlik, *el-Muvatta'* (Beirut: Dâru İhyâ'il-Kütübî'l-'Arabî, 1985), “Tahâret”, 32.

başlayan ya da *temenni*⁴⁰ bildiren arzu ve istekleri sünnetten örnek olarak vermek mümkündür. Bu örneklerde Hz. Peygamber (s.a.v), fiillerin sonuçlarındaki olası zorlukları esas almak suretiyle hüküm belirlediği görülmektedir.

Meâlâti'l-ef'âl'in sahâbe tarafından uygulanmasına, Hz. Ömer'in (öl. 23/644) tek bir maktûle karşılık olarak öldürme suçuna iştirak edenlerin tamamının kısas edilmesi gerektiği yönündeki ichtihadı örnek olarak verilebilir.⁴¹ Rivayete göre San'a halkından beş ya da yedi kişi hile yoluyla bir kişiyi öldürürler. Hz. Ömer de öldürülen tek bir kişiye karşılık, öldürme suçuna ortak olanların tamamının kısas edilmesine hükmeder ve şöyle der: “Şayet San'a halkının tamamı bu suçu yardımlaşarak yapmış olsalardı, hepsinin öldürülmesine hükmederdim.”⁴² Hz. Ömer, burada şayet kısasla hükmetmeyip diyet yönünde karar verseydi bu takdirde insanlar, öldürmek istedikleri bir kimseyi yanlarına suç ortakları bularak öldürürler ve bu sayede diyet ile kısastan kurtulurlardı. Neticede, cinayetler yaygınlaşıp önlenemez hale gelirdi. Hâlbuki kısastan maksat, can dokunulmazlığının sağlanmasıdır.

1.2. İ'tibâru Meâlâti'l-Ef'âl'in Sınır ve Şartları

Geleneksel düşüncede bu kâide sistemleşmediğinden dikkate alınması için gerekli şartlardan bahsedilmemiştir. Ancak dayandığı en önemli madde olan maslahatın itibarına yönelik bazı şartlar ileri sürülmüştür. Bunlardan bazıları şunlardır: Zannî olmayıp kesin ya da gâlip olması, kişisel ve özel olmayıp genel olması (munzabıt), mefsetetten arınmış olması veya ona ağır basması, büyük maslahatın kaybına neden olmaması ve makâsîdü's-şerîaya uygun olması (mülâemet). Bunların yanı sıra: şer'î nasstan küllî ya da cüz'î bir delâlet bulunması, selim akıllarca anlaşılabilir cinsten olması (ma'kûl), bir zaruretin korunması ya da zorluğun giderilmesi için olması ile nass ve kıyasa aykırı olmaması ileri sürülen diğer şartlardandır.⁴³

Günümüzde meâlâtü'l-ef'âl çalışması yapanlarca fiillerin sonucunun dikkate alınması için birtakım şartlar ileri sürülür. Bunlardan bazıları şunlardır: Sonucun şer'î bir maksadı gerçekleştiriyor olması, gerçekleşme ihtimalinin kesin ya da gâlip olması, munzabıt (istikrarlı) olması, daha ağır basan bir maslahatın kaybına sebep olmaması ile büyük bir zarara neden olmaması.⁴⁴

2. Sabri Efendi'nin İ'tibâru Meâlâti'l-Ef'âl Anlayışı

Fiillerin sonuçlarının dikkate alınması konusunda günümüz araştırmacılarınca ileri sürülen şartlar ile Sabri Efendi'nin görüşleri genelde uyumluluk arz ederken bunlara şer'î bir

³⁹ Bunlardan biri “لَوْلَا أَنِ أَشَقُّ عَلَى أُمَّي، لَأَخْرَجْتُ صَلَاةَ الْعِشَاءِ إِلَى ثُلُثِ اللَّيْلِ، أَوْ نَصَفِ اللَّيْلِ - Eğer ümmetime zorluk gelmeyecek olsaydı yatsıyı gecenin üçte birine ya da yarısına ertelerdim.” hadisidir. Bu ve diğer örnekler için bk. *Buhârî*, "Cihâd ve's-Siyer", 118; "Mevâkîtü's-salât", 24; "İmân", 25; *Müslim*, "el-Mesâcîd ve Mevâdi'u's-salât", 39; "İmâre", 28; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen-i İbn-i Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1985/1406), "Salât", 7.

⁴⁰ Bu tür hadisler için Buhârî, *temenni* adında kitap başlığı açmıştır. Bk. Buhârî, "Temenni", 1-9.

⁴¹ Südeys, *Kâidetü i'tibâri'l-meâlât*, 21; Senûsî, *İ'tibâru'l-meâlât*, 161.

⁴² *el-Muvatta'*, "Ukûl", 19.

⁴³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istulâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 1/199-200; İmâmü'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknu'ddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, thk. Salâh bin Muhammed bin 'Uveyda (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1997), 2/207; Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1993), 176; Abdülkerim Zeydân Behic (Bic) el-Ânî el-Kehlî el-Muhammedî (el-Mehmedî), *el-Vecîz fi usûli'l-fikh* (Bağdad: Müessesetü Kurtuba, 1976), 242; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 3/54; Hüseyin, *İ'tibâr-u meâlâti'l-ef'âl*, 1/216; Senûsî, *İ'tibâru'l-meâlât*, 350-359; Muhammed Saîd Ramazân el-Bûtî, *Davâbitü'l-Maslaha fi's-Şer'i'ati'l-İslamiyye* (Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1973), 426-429.

⁴⁴ Hüseyin, *İ'tibâr-u meâlâti'l-ef'âl*, 1/217-237; Senûsî, *İ'tibâru'l-meâlât*, 249-261; Aslan, "İctihad ve Fetva Faaliyetlerinde Olası Sonuçların Dikkate Alınması (İ'tibâru'l-Meâlât)", 189-192.

zaruret olması, müctehid ve âlimlerin yetkili olması ile nass ve icmâa aykırı olmaması şartlarını ilâve ettiği görülür. İcmâa aykırı olmama şartından ve kendi ifadelerinden⁴⁵ geçmiş âlimlerin ittifak ettikleri meseleleri kapsam dışı bıraktığı; nevâzil fikhî ile ihtilâf edilen meseleleri ise sayılan diğer şartlar dikkate alınmak kaydı ile i'tibâru meâlâti'l-ef'âl denetimine açtığı anlaşılır. Ayrıca zarûriyyât türü maslahatları, mevcut hükmün esnetilmesinde bir delil olarak kabul ettiği görülür. Makâsîdü'ş-şerîaya uygun olması şartında ise şer'î makâsîd ile kişisel maksadın farklılığına vurgu yapar. Şimdi bunların bir kısmına maddeler hâlinde temas edilecek.

2.1. Şer'î Bir Zaruret Olmalı

Sabri Efendi'ye göre i'tibâru meâlâti'l-ef'âl'in işletilebilmesi için sonuç, şer'î bir zorluk barındırmalıdır; aklî ve zannî değil. Zorluğun sübjektifliğine dikkat çeken Sabri Efendi, yapılmak istenen her İslâm dışı yeniliğin, zorluğun kaldırıldığı kâidesi arkasına saklanılarak yapılmak istendiğini ama bu kuralın nerelerde geçerli olduğunun dikkate alınmadığını iddia eder.⁴⁶ Ona göre, İslâm'da zorluk ve meşakkat kaldırılmıştır. Ancak bu, sıradan zorlukların aksine insanın tâkat ve tahammülünün üstü zorlukların kaldırıldığı anlamına gelmektedir. Ayrıca bu durumun şer'î ahkâmı, zorluk ve sıkıntıya neden oluyor diye hevâ ve hevâse uygun bir şekilde tağyîr ve tebdil ederek beşerî kanunlar seviyesine indirmenin kapısını asla aralamaması gerektiğini ifade eder.⁴⁷ Sabri Efendi'nin bu düşüncelerinden zorluğun şer'îliğine dikkat çektiği; insanın tahammülü dairesinde zorlukları barındırdığını düşündüğü için de, mevcut ahkâmı aklî ve zannî bir zorluk gerekçesi ile olası değişikliklere kapadığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

2.2. Yetki Müctehidlerde Olmalı

Allah Teâlâ'nın helâl kıldığı bir şeyin, müctehidler dâhil hiçbir kimse tarafından haram kılınmayacağını belirten Sabri Efendi, nevâzil fikhî ile geçmiş âlimlerin ihtilâf ettiği meselelerde hüküm belirleme ya da zarurete dayalı hüküm değiştirme yetkisinin zannedildiği gibi parlamentoda değil, âlimlerde olduğunu ifade eder.⁴⁸

Zamanında “ülû'l-emre itaatten kasıt ehlü'l-hall ve'l-akddir.” diyerek maslahat gerekçesiyle hükümleri değiştirme yetkisini meclise vermek isteyenlere karşı çıkan Sabri Efendi, ülü'l-emre itaati emreden âyetten kastın, sanıldığı gibi meclis ile hiçbir alakasının bulunmadığını; icmâ ve kıyâs-ı fukahâ olduğunu söyler. Yine mezkûr kavramın hükümetler ile de hiçbir alakasının olmadığını zaten hükümetlerin zalimane ve gayri meşrû emir ve yasaklarını kabul etme ve uygulama ile hiçbir kimsenin yükümlü olmadığını söyler. “Yaratana isyan içeren meselelerde yaratılana itaat yoktur.”⁴⁹ ile “İtaat ancak ma'rûftadır.”⁵⁰ hadislerinin, yöneticilerin

⁴⁵ Mustafa Sabri Efendi, *Mevkîfî'l-'akl ve'l-'ilm ve'l-'âlem min rabbi'l-'âlemîn ve 'ibadihi'l-mürselîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1981), 1/296; Mustafa Sabri Efendi, “İslâm'da Tartışılan Meseleler”, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*, thk. Abdulkadir Coşkun (İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019), 722.

⁴⁶ Mustafa Sabri Efendi, “Kemalistlerin Din Düşmanlığı”, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*, ed. Furkan bin Abdullah, thk. Feridun Dinçer (İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019), 397.

⁴⁷ Sabri Efendi, “İslâm'da Tartışılan Meseleler”, 725.

⁴⁸ Sabri Efendi, *Mevkîf*, 1/296; Sabri Efendi, “İslâm'da Tartışılan Meseleler”, 722.

⁴⁹ Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (son) vd. (Mısır: Şirketü ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1975), “Cihâd”, 29; Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdi b. Abdülmecid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415), 18/165; Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Reşîd, 1409), 6/545.

⁵⁰ Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1995), 1/434, 482; 2/42-43; *Buhârî*, “Megâzî”, 61; “Ahkâm”, 4; “Ahbârî'l-ahâd”, 1; *Müslim*, “İmâre”, 20, 21; Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdilhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-

gayri meşrû emirlerine uymamayı emrettiğini; halife, imâmetin aslî unsuru olan Kureyş'ten olsa bile durumun değişmeyeceğini; Hz. Peygamber'in (s.a.v) “Kureyş, size doğru olduğu müddetçe siz de onlara karşı doğru olun.” buyurarak onlara karşı bile itaati sınır altına aldığını belirtir.⁵¹

2.3. Meâlâtü'l-Ef'âl, Nassa Aykırı Olmamalı

Meselelere “*Mevrid-i nassa ictihâda mesağ yoktur.*” kâidesinden baktığı görülen Sabri Efendi'ye göre amaç ve sonuç odaklı ictihadın, nassa aykırı olmaması gerekir. O, zamanında sözde ictihad faaliyetlerini nassın bulunduğu alana taşımak için ahkâmı, taabbüdî ve ta'lîlî diye ikiye ayırmaya; taabbüdî alanları dinî; ta'lîlî alanları ise dünyevi şeklinde nitelendirerek istedikleri gibi değişiklik yapmaya çalışanların varlığından rahatsızlık duyar. Böyle bir ayırım sonrası değişiklik önerilerinin muâmelât alanı ile sınırlı kalmayıp taabbüdî alanlara dahi sıçrayacağı konusunda uyarıda bulunup bu hususta çok sayıda örnekler verir.⁵²

Sabri Efendi, Allah Teâlâ'nın fiillerinin maslahat ve hikmet ile ta'lîl edilemeyeceği düşüncesine sahiptir. Ona göre maslahat, Allah Teâlâ'nın fiilinde muharrik unsur olmayıp, ona tâbidir. Bundan dolayı ‘Allah’ın fiili, hikmetten geri kalmaz.’ denilmez de ‘Hikmet, onun fiilinden geri kalmaz.’ şeklinde söylenilebileceğini belirtir. Böylece Allah Teâlâ'nın fiillerinin herhangi bir maslahat ve hikmete dayandırılmamasına rağmen bunlardan da geri kalmayacağını altını çizmiş olur.⁵³ Bu düşünceden mütevellid, eşyada güzel ve çirkinliğin haddizatında bulunmadığını, eşyanın Allah Teâlâ'nın emretmesi ile güzel, yasaklaması ile de çirkin olduğu yani ârizî olduğu görüşüne sahiptir.⁵⁴

Sabri Efendi'nin nassın bulunduğu alanı ictihada kapalı tutmasının nedenlerinden biri de şer'î hükümlerin sebep ve hikmetlerini tereddütsüz tayin ve ihataya beşerin gücünün yetmeyeceği düşüncesidir. Bununla birlikte illete yönelik her ne kadar bir tahmin yapılabilse de hükmün tek bir illete indirgenmemesi gerektiğini; bizim aklımızın kavrayamayacağı çok sayıda illet ve hikmetin bulunabileceğini; önemli olanın kayıtsız, şartsız ve “ama”sız teslimiyet olması gerektiğinin altını çizer ve bu mevzuda şunları söyler:

“Bazı dikkat sahipleri oruç ve namaz gibi dini hükümlerimizin sıhhi fâidelerinden bahsederler. Cenâb-ı Hak tarafından emredilen bilcümle mükellefiyetlerin elbette menfaatli ve faydalı şeyler olacağı cihetle zikrolunan halde fena değildir. Ancak şurasını nazar-ı dikkatten ayırmamak lazımdır ki biz o şer'î emre kendi maddî menfaatlerimiz ve belki uhrevî menfaatlerimizi düşünerek yapışmış olmayacağız. Biz sadece emrolduğumuz için ve âmirimizin buna en çok lâyık olmasından dolayı yapışacağız. Hatta vazife icabı ifâ ettiğimiz veya sakındığımız şeyler, Allah'a karşı birer fedakârlık, birer hizmet, külfet ve meşakkat tarzında olacak. Namaz kılmak için yorulacağız. Oruç tutarak zayıflayacağız ve bu ibadetlere alışkanlığımız ikinci bir tabiat halinde icra olunmalarını icap etmeyecek. Velhâsıl

‘Asriyye, ts.), “Cihâd”, 96; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424), 8/269.

⁵¹ (استقيموا لقرئيش ما استقاموا لكم) Mustafa Sabri Efendi, “Dinî Müceddidler”, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*, ed. Furkan bin Abdullah, thk. Abdülkadir Coşkun (İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019), 477; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Mâ'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002/1422), 16/4/582, 14/33; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rîfe, 1379), 13/116; Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hallâl, *es-Sünne*, thk. Atıyye ez-Zehrânî (Riyad: Dâru'r-Râye, 1989/1410), 1/126-127.

⁵² Sabri Efendi, “Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye”, 258; a.mlf., “Türk'ün Başına Gelen Şapka Meselesi”, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*, ed. Furkan bin Abdullah, thk. Abdülkadir Coşkun (İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019), 326; a.mlf., “Kemalistlerin Din Düşmanlığı”, 385-389, 416-417.

⁵³ Sabri Efendi, *Mevkîf*, 3/5, 16-17.

⁵⁴ Sabri Efendi, *Mevkîf*, 3/24.

“Amellerin en faziletlisi meşakkatli olanıdır.” hadis-i şerifinin nüktesi mer’î olacak ve kendimiz için olmayan şu çalışma sonunda istifade sağlamış olursak orası bizce maksut olmayıp sadece mâbudumuzun bizim hizmetimizden katiyen müstağni bulunduğunu ve bu cihet namaza zarar veren mevkiini tayin etmişlerdir... Velhâsıl şer’î hükümlerin sebepleri ve gizli hikmetlerini tereddütsüz tayin ve ihata bizim gibi âciz kişilerin işi bulunmadığını ve böyle yüksek vazifelere karışmanın haddi aşmak olduğunu bilmeliyiz. Özellikle de ona şükran borçlu olduğumuzu bilmeliyiz.”⁵⁵

Sabri Efendi, bir taraftan ahkâmın dinî ve dünyevî şeklinde ikiye ayrılmasına karşı çıkarken diğer taraftan dinî ahkâmın dünyevî ne gibi faydaları olduğunu araştırılması gerektiğini söyler. Ancak buradaki amacın, ‘İlet ve maslahatlarını kaybetti.’ ithamıyla mevcut ahkâmı değiştirmek olmaması gerektiğini; Müslümanlardan daha ziyade gayr-i müslimlere dinî ahkâmı savunma ve anlatma düşüncesinin bulunması gerektiğini ifade eder. Kendisi ise çok sayıda şer’î hükmün Müslümanların lehine ne gibi maslahatlar barındırdığını misalleri⁵⁶ ile açıklar. Bu konudaki düşüncesi kendi ifadeleri ile şöyledir:

“Şer’î hükümlerin içtimâî faydasını düşünmek, bulmak fena bir şey değildir. Belki bu fayda ve menfaatleri dikkate değer bir kudret ve maharetle âleme anlatmak ilim adamlarımızın üzerine düşen bir vazifedir. Ancak bu işin yeri, Mûsâ Efendi’nin⁵⁷ zannettiği gibi fıkıh ilmi olmayacak, fıkıh usûlü bile olmayacak. Çünkü fıkıh ilmi, Müslümanlara dinî vazifelerini bir kanun metni gibi öğretir ve telkin eder. Fıkıh usûlü de onların kaynaklarını, şer’î dört delilden ne suretle hüküm çıkarıldığını gösterir. Şer’î hükümler üzerine yürütülecek içtimâî mütalaalar ise İslâm dininin fertlerinden daha ziyade yabancılara bir müdâfaa silahı olarak ortaya konulmak lâzım gelir. Vâkıa dünyaya ait olan bu menfaat ve güzellikleri, Müslümanların da bilmesi pek faydalı olur. Ancak meselenin yalnız ‘bilmek’de kalması gerekir. Şer’î vazifelerin fiiliyat ve icraatını onların üzerine bina etmek derecesine gelince bu hal yukarıda geniş olarak arzedildiği üzere adı geçen fiilleri bozar. Demek ki dinî vazifelerin her birinin dünyaya ait ne kadar illet ve hikmeti bulunursa bulunsun gene icrasında gözetilecek esas ve gaye Allah’ın emrine itaat ve uhrevî mes’ûliyetten korkmak gibi dünyevî olmayan şeylerden ibaret olacaktır. Nihayet dünyevî gayeler, esasın daha altında tâlî ve muntazam bir maksat halinde nazar-ı itibare alınabilir o kadar...”⁵⁸

Özetle, Sabri Efendi’ye göre şer’î hükümlerin illet ve hikmetine tam olarak nüfuz edilemediği için “Mevcut hüküm maslahatını kaybetti. Artık mefsemete neden oluyor. Dolayısıyla başka bir hüküm ile değiştirilmelidir.” düşüncesi isabetli bir görüş değildir. Ama nassın bulunmadığı nevâzil fikhî ile geçmiş âlimlerin ihtilâf ettiği meselelerde⁵⁹ ise sonuca yönelik ahkâm makâsîdü’ş-şerîa çerçevesinde belirlenebilir.

2.4. Meâlâtü’l-Ef’âl, İcmâ ve İttifak Edilen Meselelere Aykırı Olmamalı

Sabri Efendi’nin gözünden meâlî ictehad icmâa da aykırı olmamalıdır. Tabii burada onun kastı geleneksel icmâ anlayışıdır. İcmâ ortadan kaldırıldığında İslâm’da hiçbir şeyin kalmayacağını vurgulayan Sabri Efendi, icmâi meclis oylamasına indirgeyenlere: icmân meclis ile alakasının bulunmadığını, doğrunun oy sayısı ile ölçülemeyeceğini ve her zaman çoğunluk tarafında bulunmayacağını beyan eder.⁶⁰ Geçmiş ulemânın “İcmâ, âyet ve hadise takdim olunur.” sözlerini anlamakta zorlandığını ama âyet ve hadisleri istedikleri gibi eğip bükme

⁵⁵ Sabri Efendi, “İslâm’da Tartışılan Meseleler”, 678-681.

⁵⁶ Sabri Efendi, “İslâm’da Tartışılan Meseleler”, 697-701, 706.

⁵⁷ Sabri Efendi’nin burada kastettiği kişi Mûsâ Cârullah’dır (öl. 1949).

⁵⁸ Sabri Efendi, “Dinî Müceddidler”, 454.

⁵⁹ Sabri Efendi, *Mevkıf*, 1/296; a.mlf., “İslâm’da Tartışılan Meseleler”, 722.

⁶⁰ Sabri Efendi, “Kemalistlerin Din Düşmanlığı”, 378-384, 413.

çabası içine girenleri görünce hikmetini kavradığını belirtir.⁶¹ Yani ona göre “Mevcut şer‘î fiillerin sonuçları artık maslahatı sağlamıyor. Aksine mefsetete neden oluyor. Dolayısıyla icmâ makamı olan meclis, şer‘î hükümlerde değişiklik yapmalı.” çağrısının karşısında geleneksel icmâ anlayışı sağlam bir kalkan gibi durmaktadır. Bundan dolayı olası değişiklik önerileri icmâa da aykırı olmamalıdır. Yine Sabri Efendi, geçmiş müctehidlerin ittifak ettikleri meselelere yönelik değişiklik önerilerine de kapıyı kapatırken nevâzil fikhî ile ihtilâflı meselelerde ise alanın uzmanı kişilere ictihad kapısını açık tutmaktadır.⁶² Onun nevâzil fikhî ile geçmiş âlimlerin ihtilâf ettikleri meseleleri ictihada açık tutması, doğal olarak aynı meseleleri i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl kâidesine de açık tuttuğu anlamına gelmektedir.

2.5. Meâlâtü'l-Ef'âl, Makâsîdü'ş-Şerîaya Uygun Olmalı

Her ne kadar kimi âlimlerce farklı sıralama ve isimlendirmeler olsa da⁶³ din, can, akıl, nesil ve malın korunmasından ibaret olan usûl-i hamse makâsîdü'ş-şerîa olarak kabul edilir. Bu beş esasın elde edilmesini sağlayan her şey maslahat; tamamının ya da bir kısmının kaçırılmasına neden olan her şey ise mefsetet olarak nitelenir. Adı geçen beş küllî esasın korunması ise önem ve kuvvet derecesine göre zarûriyyât, hâciyyât ve tahsîniyyât olmak üzere üç aşamada gerçekleşir.⁶⁴ Teâruz anında tercih bu sıralamaya göre yapılır.⁶⁵

Sabri Efendi, zarurî değişiklikler ile nevâzil fikhînde hüküm belirlemede aklî maslahat değil, makâsîdü'ş-şerîaya⁶⁶ uygun gerçek bir maslahat aranması gerektiğini ifade eder. Ama durumun böyle olmadığını, zamanında yapılmak istenen her tecdidin maslahat arkasına sığınarak yapılmak istendiğini,⁶⁷ işin aslının ise maslahat değil mefsetet olduğunu iddia eder.⁶⁸ Ayrıca akıllı kişiye düşenin, her işinde dinî ve dünyevî birtakım maslahatlar aramak olduğunu ama dinî ve gayri dinî maslahatın birbirinden farklı olduğunu aklından asla çıkarmaması gerektiğini belirtir.⁶⁹

Sabri Efendi, şer‘î hükümlerde uhrevî maslahatlardan ziyade ictimaî maslahatlar aranmasını inançsızlığın getirdiği müzmin hastalıklardan birisi olarak görür. Şer‘î fiillerin ictimaî gayeler esasına dayandırılmasının yavaş yavaş tahrip olarak bozulmaya yüz tutacağını söyler.⁷⁰ İlâveten salâh ve fesadın insanların bakış açıları ile değişiklik gösterebileceğine de dikkat çeker.⁷¹ Dolayısıyla ona göre sonuçtaki maslahat aklî olmayıp şer‘ tarafından bildirilmiş olmalıdır. Ayrıca örneklerde görüleceği üzere yukarıdaki makâsîd sıralamasını benimsediği görülür.

⁶¹ Sabri Efendi, “Kemalistlerin Din Düşmanlığı”, 414.

⁶² Sabri Efendi, “İslâm'da Tartışılan Meseleler”, 657; a.mlf., “Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi ve Tercümenin Namazda Okunma Meselesi”, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı* (İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019), 785-788.

⁶³ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Mısırî el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd (Şeriketü't-Tibâ'ati'l Fenniyyeti'l-Müttehideti, 1973), 391; a.mlf. *ez-Zahîre*, 1/127.

⁶⁴ Bûtî, *Davâbitü'l-maslaha*, 119; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 2/17, 20, 32, 38,42; Vehbe *ez-Zuhaylî*, *el-Vecîz fî usûli'l-fikhî'l-İslâmî* (Dimaşk: Dâru'l-Hayr, 2006), 1/112-114.

⁶⁵ Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ Ebû Zehre, *Usûlü'l-fikh* (Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 373.

⁶⁶ Ahmed er-Raysûnî, *Nazarîyyetü'l-makâsîd 'inde'l-İmâm eş-Şâtîbî*, thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî (Dâru'l-'Âlemiyye li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1995), 19.

⁶⁷ Sabri Efendi, *Mevkîf*, 2/90-92.

⁶⁸ Sabri Efendi, *Mevkîf*, 1/298; 4/349; a.mlf., “Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi ve Tercümenin Namazda Okunma Meselesi”, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı* (İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019), 870.

⁶⁹ Mustafa Sabri Efendi, “Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye”, çev. Abidin Korkmaz, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*, ed. Furkan bin Abdullah (İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019), 229.

⁷⁰ Sabri Efendi, “Dinî Müceddidler”, 455.

⁷¹ Sabri Efendi, *Mevkîf*, 4/159.

2.5.1. Fiiller, Amaç Bakımından Makâsidü’ş-Şerîaya Uygun Olmalı

İ’tibâru meâlâtî’l-ef’âl kâidesinde fiillerin hem amaç hem de sonuç olarak makâsidü’ş-şerîaya uygunluğu aranır. Sabri Efendi’nin de fiillerdeki amaç ile makâsid arasında ilişkiyi dikkat çektiği görülür. Şer’î hükümlerin “kulların dünyevî menfaatlerine yönelik birtakım faydaları taşımış olsa bile” dini bir vazife olarak yerine getirilirken mutlaka uhrevî menfaatlerin gözetilmesi gerektiğini söyler. Böyle yapılmadığı takdirde işlenen fiillerin dinî bir fiil olarak nitelendirilemeyeceğini, şer’an ve dinen makbul olmayacağını belirtir. Bu mânada beş vakit namazın Allah Teâlâ’nın emrini yerine getirmek ve bu sayede uhrevî sorumluluktan kurtulmak amacı ile yapılmayıp beden üzerinde jimnastik gibi bir fayda sağlaması hedeflenerek yapıldığı takdirde ibadet hüviyetine bürünemeyeceğini söyler. Aynı şekilde mideyi koruma amacı güdülen tutulan oruç ile i’lâ-yı kelimetullah fikrinden uzak olarak şeref ve nam kazanma adına yapılan cihadın dince makbul görülmeceğini beyan eder.⁷²

Sabri Efendi, İslâm’da bir hükmün şer’î ya da gayri şer’îlik kazanabilmesi için niyetin çok büyük önemi olduğundan söz eder. Bundan dolayı dinî bir hükmün ibadet dışı amaçla yapılması durumunda Allah katında makbul olmayacağını; normal bir davranışın ise ibadet kastı ile yapıldığı takdirde ibadet hüviyetine bürünebileceğini ifade eder. Bu mânada mubah bir davranış olan yeme ve içmenin Allah Teâlâ’ya kulluk için güç ve tâkat oluştursun niyeti ile yapıldığı takdirde ibadet hüviyeti kazanacağını söyler. Vesîle ve makâsid türü arasında bir ayrım gittiği görülen Sabri Efendi’ye göre abdest gibi vesile türü ibâdetlerde hiç niyet bulunmasa ya da vücudun serinlemesi veyahut sıhhat bulması gibi amaçlarla yapılabilmesi mümkün olsa da ancak uhrevî maslahatlar için yapılması durumunda sevap kazanılma fırsatı kaçırılmamış olur.⁷³

Sabri Efendi’nin amaç ve makâsid odaklı ileri sürdüğü meselelerden bazıları şunlardır:

- 1) İbâdetlerin kişiye sağlayacağı dünyevî maslahatlar dikkate alınarak yapılması onu ibâdet hüviyetinden çıkarır. Örneğin, sağlığa faydalı diye oruç tutulması onu ibâdet olmaktan çıkarır. Dünyevî bir iş ise uhrevî bir maksatla yapıldığı takdirde ibâdet hüviyeti kazanır.
- 2) Arabî ilimlerin okunmasındaki amaç şer’î ilimlerin elde edilmesi olmalıdır.⁷⁴ O, bu düşüncesi ile âlet ilimlerinin şer’î ilimleri elde etmek için öğrenildiği takdirde kişiye sevap kazandıracağını ifade etmek ister.
- 3) Bir kimsenin bazı günahları halka karşı haysiyet ve onurunu zedeliyor diye terk etmesi tövbe olarak nitelendirilemez.⁷⁵
- 4) Bir kimsenin vücuduna zarar veriyor diye içkiyi bırakması geçmiş günahlarından tövbe anlamına gelmez. Aynı şekilde bulaşıcı hastalıklara yakalanırım korkusuyla zinadan uzak durması da Allah katında onu iffetli bir kul yapmaz.⁷⁶

Sabri Efendi’nin bu konuda “*Ameller niyetlere göredir.*”⁷⁷ hadisi ile buna dayandırılan (الأمر بمقاصدها - İşler maksadlarına göredir.)⁷⁸ küllî kâidesi çerçevesinde meseleleri ele aldığı

⁷² Sabri Efendi, “Dinî Müceddidler”, 451; a.mlf., *Mevkif*, 4/353.

⁷³ Sabri Efendi, “Dinî Müceddidler”, 452-455.

⁷⁴ Sabri Efendi, “İslâm’da Tartışılan Meseleler”, 649.

⁷⁵ Sabri Efendi, “İslâm’da Tartışılan Meseleler”, 678.

⁷⁶ Sabri Efendi, “Dinî Müceddidler”, 451.

⁷⁷ Buhârî, “Bed’ü’l-vahy”, 1; İbn Mâce, *Sünen-i İbn-i Mâce*, “Zühd”, 26; Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdilhamîd (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, ts.), “Talâk”, 12.

görülmektedir. Yine fiillerde amaç ile makâsîdü's-şerîa uygunluğu aradığı; sonucu da buna göre nitelendirdiği anlaşılmaktadır.

2.5.2. Fiiller, Sonuç Bakımından Makâsîdü's-Şerîaya Uygun Olmalı

Fiillerin sonuç bakımından da şâriin maksadına uygun olmasına dikkat edilir. Aşağıda görüleceği üzere Sabri Efendi'nin de sonuç-makâsîd uygunluğunu dikkate aldığı görülür. Şimdi bu meselelerden birkaçına maddeler halinde yer verilecek.

2.5.2.1. Taaddüd-i Zevcât

Sabri Efendi'ye göre dört ile sınırlı olmak ve eşler arasında adâlet ve eşitliğe riâyet etmek şartı ile taaddüd-i zevcâtın meşrûluğu Kitap, sünnet ve icmâ-ı ümmete dayandığı için⁷⁹ “Günümüzde çok eşlilik artık mefsedete neden oluyor. Bundan dolayı mubahlık hükmü maslahat gereği haram ile değiştirilmelidir.” iddiası son derece yanlıştır. Çünkü ortada hükmü belirleyen bir nass vardır. Nassın bulunduğu yer ise ictihada kapalıdır. Kaldı ki ona göre böyle bir girişim amaca da hizmet etmeyebilir. Çünkü çok eşliliğin yasaklanarak elde edilmesi umulan maslahat, gerçekte zina gibi çok büyük mefsedetlere kapı aralayabilir.⁸⁰ Buna mukâbil çok eşliliğin serbest olmasının, iffetin korunması ile nüfus artışını sağlamasının⁸¹ yanı sıra çok sayıda⁸² faydaları bulunur. Dolayısıyla taaddüd-i zevcâtta menfaat ihtimali mazarrat ihtimalinden her zaman baskındır. Bu mânada çok eşlilikte ortaya çıkabilecek kıskançlık ve düşmanlıklar, büyük menfaatlerin yanında pek önemsiz kalır.⁸³

Netice olarak Sabri Efendi, taaddüd-i zevcâtın mubahlığı hakkında nass ve icmâ bulunduğunu; serbest olmasının sağlayacağı maslahatların, ileri sürülen mefsedetlere göre kıyas kabul etmeyecek düzeyde baskın olduğunu; yasaklandığı takdirde beklenenin aksine çok büyük mefsedetlere neden olacağını; netice olarak da mevcut uygulamanın hükmünde değişikliğe gitmenin yanlış olacağı kanaatindedir. Onun, olayı maslahat ile mefsedetın teâruzunu penceresinden değerlendirdiği; maslahatı baskın gördüğü için cüz'î, zannî ve aklî mefsedete itibar edilmeyeceği düşüncesinde olduğu görülür.

2.5.2.2. Şapka Takılması

Sabri Efendi, şapka giyilmesine “*Bir kavme benzeyen onlardandır.*”⁸⁴ ile “*Bizden başkasına benzemeye çalışan bizden değildir.*”⁸⁵ hadisleri bağlamında Ehl-i kitaba benzeme sonucuna neden olduğu gerekçesi ile karşı çıkar.⁸⁶ Bu konuda din, can, akıl, nesil ve malın korunmasından ibaret olan usûl-i hamsedeki⁸⁷ sıralamaya uygun olarak dinin korunması maslahatını, canın korunması maslahatı karşısında önceliği görülür.

2.5.2.3. Resim ve Fotoğraf

Sabri Efendi, bazı çevrelerce dillendirilen “Çağımızda artık putperestliğe imkân kalmamıştır. Dolayısıyla yasaklanan şeyin sebebinin yokluğu ile yasak da ortadan kalkmalıdır.” iddialarına katılmaz. Bu konuda, her ne kadar putperestlik kalmasa da ihtimalinin hâlâ mevcut

⁷⁸ Mecelle mad. 2.

⁷⁹ Sabri Efendi, “İslâm'da Tartışılan Meseleler”, 662.

⁸⁰ Sabri Efendi, *Mevkîf*, 1/294-295.

⁸¹ Sabri Efendi, “İslâm'da Tartışılan Meseleler”, 664; a.mlf., “Dinî Müceddidler”, 423, 633.

⁸² Sabri Efendi, “İslâm'da Tartışılan Meseleler”, 666, 689-690.

⁸³ Sabri Efendi, “İslâm'da Tartışılan Meseleler”, 666.

⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5/171; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 4/212, 216; 6/470, 471; Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, “Libâs”, 4.

⁸⁵ *Tirmizî*, “İsti'zân ve'l-Âdâb”, 7; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 7/238; Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer el-Kudâî, *Müsnedü's-Şihâb*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407), 2/205.

⁸⁶ Sabri Efendi, “Türk'ün Başına Gelen Şapka Meselesi”, 333-334.

⁸⁷ Bûtî, *Davâbitü'l-maslaha*, 23.

olduğunu ayrıca tasvîrin yasaklık sebebinin ta'zîme indirgemenin de doğru olmayacağını; insan aklının kavrayamadığı nice hikmet ve gerekçelerin bulunabileceğini ileri sürer.⁸⁸ Aslında Sabri Efendi, resim ve heykele toptan karşı değildir. Mezkûr yasağı *yaşama ihtimali*⁸⁹ ile sınırlandırır. Buradan hareketle para üzerinde âzâsı seçilemeyecek şekilde ve belden yukarı resim çekilmenin ve bu şartlarla sanat için resim ve heykel yapmanın mahzurlu olmayacağını ileri sürer.⁹⁰ Bununla birlikte yarım fotoğrafa verilen şer'î cevâzın bile zamanla çarşı ve pazarda çıplak kadın resimlerinin sergilenmesinin kapısını araladığını belirtir. İleride ise bunun daha ne kadar büyük mefsedetlere neden olabileceğinden endişe duyar.⁹¹ Buna rağmen suçluların teşhisi için tam boy fotoğrafı ise “zaruretler mahzurlu şeyleri mubah kılar.” kabilinden câiz görür.⁹² Burada zarureti hükmün esnetilmesinde bir etken olarak kabul ettiği görülür.

Anlaşılabileceği üzere Sabri Efendi, resim ve heykeldeki yasağın tazîm gibi tek bir illete indirgenmesini doğru bulmamakta; aklımızın kavrayamadığı başka illet ve hikmetlerin bulunabileceğine dikkat çekmektedir. Suçların önlenmesi ile suçlunun teşhisinde ise büyük yarar sağlayacağını düşünerek zarurete dayalı olarak tam boy fotoğrafa ruhsat vermektedir. Bu da fiillerin sonucunu dikkate aldığı ve zarûriyyât türü maslahatı hüküm değişikliğinde bir ilke olarak kabul ettiğini gösterir.

2.5.2.4. Örtünme

Sabri Efendi, “Kadınların örtünmesi artık hem faydalarına değil hem de kendilerine meşakkat veriyor. Dolayısıyla sonuç değişti, hüküm de değişmelidir.” diyerek açılmaları gerektiğini iddia edenlere karşı çıkar.⁹³ Öncelikle olayı nimet-külfet dengesinden tahlil eder. Kadınlar için tesettürün hafif bir külfet barındırsa da çok büyük maslahatlarına sebep olan bir farz olarak niteler.⁹⁴ Ayrıca örtünmeye, şerre açılan fırsat kapılarını en kısa yoldan kapatmak olarak da bakar.⁹⁵ Bu düşüncesi ile meseleye, sedd-i zerâi' ile maslahat-mefsedet dengesi penceresinden yaklaştığı görülür. Ayrıca kadınların bir miktar açılmalarının nerede duracağını kestirilemeyeceğini hatta her geçen gün bunu daha büyük açılmaların takip edeceğini söyler. Açılmaların ilk etapta ilgi çekebileceğini ama zamanla alışılıp ilgiyi üzerine çekecek yeni yeni açılmaların bunu takip edeceğini ileri sürer.⁹⁶ Dolayısıyla birtakım aklî maslahatlar ile hükümlerde esneklik yapmanın daha büyük taviz ve esnekliği gerektireceğini, sonuç olarak da Allah Teâlâ'nın ahkâmından geriye hiçbir şey kalmayacağını düşündüğü söylenebilir. Netice olarak onun bakışına göre kadınların örtünmesi sonuç olarak Allah Teâlâ'nın insanlar için belirlediği maslahatlara uygundur, mefsedete neden olmamaktadır. İddia edilen maslahatlar ise dinî değil, aklîdir.

Sabri Efendi, kadının yüzünün örtülmesi konusunda ise “*Görünen kısımları müstesnâ zinetlerini açmasınlar.*”⁹⁷ âyeti gereğince zaruret ve ihtiyaçtan dolayı avret sayılmadığını ama fitne ve şehvetin galebesi durumunda istihsanen örtülebileceğini iddia eder. Ancak bunun bir

⁸⁸ Sabri Efendi, “İslâm'da Tartışılan Meseleler”, 668-681.

⁸⁹ Yaşama ihtimalinden kasıt: Herhangi bir uzvu olmadığına hayatta kalmaması demektir. Örneğin, başı olmayan bir kimsenin hayatta kalmaması gibi.

⁹⁰ Sabri Efendi, “İslâm'da Tartışılan Meseleler”, 668-681.

⁹¹ Sabri Efendi, “İslâm'da Tartışılan Meseleler”, 670.

⁹² Sabri Efendi, “İslâm'da Tartışılan Meseleler”, 671-672.

⁹³ Sabri Efendi, “Dinî Müceddidler”, 600.

⁹⁴ Sabri Efendi, “İslâm'da Tartışılan Meseleler”, 723, 736.

⁹⁵ Mustafa Sabri Efendi, “Kadın Meselesine Bakışım”, çev. Mahmud Petek, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı* (İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019), 935.

⁹⁶ Sabri Efendi, “Kemalistlerin Din Düşmanlığı”, 409; a.mlf., “Dinî Müceddidler”, 601.

⁹⁷ (ولا يبدین زینتهن الا ما ظهر منها) Nûr 24/31.

zorunluluk ve vazife olarak değil, şehevî bakışlardan kendilerini korumak için tedbir amaçlı olduğunu söyler.⁹⁸ Onun bu düşüncesi dayatmacı bir anlayışla değil, herkesin kendi inisiyatifine kalmış tercih edilebilecek bir alternatif olarak görülür. Aynı zamanda bu, cüz'î bir mefsetet ihtimali karşısında mevcut ruhsatın bağlayıcı ve zorunlu olacak şekilde değiştirilmemesi gerektiğine de bir örnek teşkil eder.

Sabri Efendi, şehvet korkusu bulunsa bile şahitlikte, evlenme isteği bulunduğu, görücülükte ve doktor muayenesinde zarurete dayalı olarak zorunlu yerlerin görülmesinin caiz olabileceğini iddia eder.⁹⁹ Onun bu görüşünün Hz. Peygamber'in ruhsatına dayandığını söylememiz mümkündür.¹⁰⁰ Bu da Sabri Efendi'nin, normalde mahzurlu olan bir durumun şer'î zaruretler karşısında mubah hale dönüşebileceği görüşünde olduğunu gösterir/gösteren başka bir örnektir.

2.5.2.5. Din-Devlet Kaybı

Sabri Efendi'nin din, can, akıl, nesil ve malın korunmasından ibaret olan usûl-i hamseden dini önceleyen bakışını yansıttığı örneklerden birisi, din ile devletten birinin kaybının kaçınılmaz olduğu durumda devletin feda edilebileceği meselesidir. O, bu konuda esir alınan bedenlerin bir gün hürriyete kavuşabileceğini ama dinlerin böyle olmadığını söyler.¹⁰¹ Ayrıca bu düşüncesinden dolayı yanlış anlaşılması gerektiğini, dinlerine karışmayan yabancı bir yönetimin, dinlerini yasaklayan laik bir yönetime göre daha ehven olacağını ifade eder. Bu düşüncesi ile *Mecelle*'de de ifade edilen "Ehven-i şerreyn ihtiyar olunur."¹⁰², "İki fesad teâruz ettikde ehaffi irtikâb ile a'zaminin çaresine bakılır."¹⁰³ "Zarar-ı eşed zarar-ı ehaf ile izâle olunur."¹⁰⁴ vb. kâideler çerçevesinde meseleye yaklaştığı görülür. Netice olarak Onun, maslahatların teâruzu esnasında dinin korunması maslahatını diğerlerine göre ilk sıraya yerleştirdiği görülür.

2.5.2.6. Mazlumun Kötü Sözle Cevap Vermesinin Câizliği

Sabri Efendi Mısır'da yaşadığı son derece kötü muâmele üzerine Bazı Mısırlıları Firavun tabiatı üzere olmakla suçlar. Ardından "Hakkınızda söylediğim bu kelime sizlere ağır geldiye, ben bunda mazurum! Zira sizden ve Türk dostlarınız İttihatçı ve Kemalistlerden birçok zulümler gördük. Allah Teâlâ, kötü sözle cevap vermeyi zulme uğrayanlar için meşrû kılmıştır." der.¹⁰⁵ Onun buradaki referansı "*Allah, zulme uğrayanın dile getirmesi dışında, çirkin sözün açıklanmasını sevmez.*"¹⁰⁶ âyetidir. Burada aslen kötü olan çirkin sözün, kendinden büyük bir çirkinlik olan zulüm karşısında ve daha büyük bir şerri engelleme adına mubah hale dönüşmesi ruhsatı vardır.

2.5.2.7. Müteferrik Meseleler

Sabri Efendi'nin i'tibâru meâlâtî'l-ef'âl kâidesine bakış açısını ortaya koyabileceğimiz diğer meseleler arasında şunlar bulunmaktadır:

⁹⁸ Sabri Efendi, "İslâm'da Tartışılan Meseleler", 718-720.

⁹⁹ Sabri Efendi, "İslâm'da Tartışılan Meseleler", 719.

¹⁰⁰ Müslim, *Müslim*, "Nikâh", 12; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmün'im Şelbî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), "Nikâh", 17; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/135.

¹⁰¹ Yine bu minvalde "Dinimize karışmayan yabancı bir yönetim, dinimizi yasaklayan laik bir yönetimden daha ehvendir." ile "Din ve devletten biri kesinlikle zayı olacaksa devletin ziyan olması dinin ziyan olmasından daha ehvendir." sözleri bulunmaktadır. Sabri Efendi, "Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye", 294-296.

¹⁰² *Mecelle* Mad. 29.

¹⁰³ *Mecelle* Mad. 28.

¹⁰⁴ *Mecelle* mad. 27.

¹⁰⁵ Sabri Efendi, "Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye", 256.

¹⁰⁶ "لا يجب الله الجهر بالسوء من القول الا من ظلم" en-Nisâ 4/148.

Sabri Efendi, on yedi yaşına ulaşmamış kız ve erkek çocuklarının evlenmelerinin yasaklanmasını zinaya iteceği gerekçesi ile doğru bulmaz.¹⁰⁷

Sabri Efendi, ulemânın siyasetten el çekmemesi gerektiğini; dini siyasete âlet etmek için değil de siyaseti dine hizmet ettirmek için siyasetin olmazsa olmaz olduğunu iddia eder. Siyasetle desteklenmeyen nasihatı, âcizin yalvarmasından farklı görmez.¹⁰⁸ Bu düşüncesi ile siyaseti, insanların ıslahının vazgeçilmez bir aracı ve vesilesi olarak görmekte; dolayısıyla da özellikle ulemâ tarafından mutlaka sürdürülmesi gereken bir faaliyet olarak nitelendirmektedir.

Sabri Efendi, Kur’ân-ı Kerîm’in teganni yapılarak okunmasının müstehap olduğunu ancak iş, tecvid kâidelerini ihlale vardığı takdirde zemmedilmesi gerektiğini ileri sürer.¹⁰⁹ Bu örnek, normalde müstehap olan bir davranışın, bazı mefsedetlere neden olduğu ortaya çıktığında yasaklanabileceğini; “Harama neden olan şey de haramdır.” ile “Def’-i mefâsid celb-i menâfi’den evlâdır.” kurallarının işletildiğini ayrıca zarûrî hâcî ve tahsînî maslahatların teâruzu ânında zarûrinin öncelikli olacağı anlamlarına gelir.

Sabri Efendi, “*Fukaralık küfre yakın bir şeydir.*”¹¹⁰ hadisinden yola çıkarak çok çalışılması gerektiğini ifade eder. Zamanında kimilerince “Fâni dünya için çalışmaya ne lüzum var? Âhiretim mâmur olsun da üç günlük dünyayı nasıl olsa geçiririm. Cenâb-ı Hak rızıkma tekeffül etmiştir. Allah Teâlâ’nın kefaletine emniyetim tam değil midir ki maişet uğrunda bu kadar yorgunluğa lüzum göreyim. Bundan Allah’a tevekkülsüzlük mânası çıkar.” vb. söylemlerin İslâm’a leke sürdüğünü belirtir. Ona göre sağlam duruş “*Sizin hayırlınız ne dünyası için âhiretini ne de âhireti için dünyasını terk ve ihmal edendir. Belki sizin hayırlınız dünyası ile âhireti arasını cem edendir.*”¹¹¹ hadisinde buyurulduğu üzere dengeli bir hayat sürmektir.¹¹² Görüldüğü üzere Sabri Efendi, fakirliğin sonucunun birtakım mefsedetlere neden olabileceğini düşündüğünden dolayı çok çalışılması gerektiğini ifade eder.

Sabri Efendi, Kur’ân’ın Farsça çevirisinin yapılmasının câiz olmadığını hatta buna engel olunması gerektiğini iddia eder. Bu konudaki düşünceleri genel olarak şöyledir: Kur’ân’ın Farsça’ya çevirilmesi ve bunun alışkanlık haline getirilmesi Arapça Kur’ân’ın ihmal edilmesi sonucuna neden olabilir. Dolayısıyla Kur’ân’ın muhafazası güçleşir. Oysa biz nübüvete delil teşkil ettiği için Kur’ân’ın hem lafzını hem de mânasını korumakla memuruz.¹¹³ Aynı şekilde Sabri Efendi, çok sayıda mahzurlara neden olabileceğinden dolayı Kur’ân’ın lafzî-harfî tercümesine de karşıdır, tefsirî tercüme ile meâlâ değil. Zamanındaki bu tür girişimlerin art niyetli kişiler tarafından ileri sürüldüğünü iddia eder. Bu mânâdaki düşünceleri şöyledir:

“İ’câzı (âciz bırakmak) yok ettiğinden dolayıdır ki Kur’ân’ın tercümeden gördüğü zararlar büyüktür. Türkiye’de Kur’ân’ın tercümesi fitnesini ihdas eden mühlidlerin maksatları odur ki Kur’ân tercüme edilince, ondaki belâgat - tabii i’câz da- yok olup gidecektir. Yok olunca da Kur’ân insanlar tarafından beğenilmeyecek, onların gözünden düşecek ve onun insanlar nazarındaki azameti ve onların kalbinde olan muhabbeti kaybolacaktır.”

¹⁰⁷ Sabri Efendi, “Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye”, 257.

¹⁰⁸ Sabri Efendi, “Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye”, 287.

¹⁰⁹ Sabri Efendi, “Kemalistlerin Din Düşmanlığı”, 402.

¹¹⁰ “كادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا” – *Nereyse fakirlik küfür olacaktı.*” Kudâî, *Müsnedü’ş-Şihâb*, 1/342; Ebü’l-Kâsım Müsnidü’l-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *ed-Du’â*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1413), 319.

¹¹¹ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Hâvi li’l-fetâvî* (Beirut: Dâru’l-Fikr li’t-Tabâati ve’n-Neşr, 2004/1424), 2/58.

¹¹² Sabri Efendi, “İslâm’da Tartışılan Meseleler”, 693.

¹¹³ Sabri Efendi, “Kur’ân-ı Kerîm’in Tercümesi”, 784, 788.

Ayrıca Sabri Efendi, Kur'an'ın tercümesi ile hedeflenenin Kur'an'ı Türklere yaklaştırmak değil de aksine bununla onların Kur'an'dan uzaklaştırılmasının amaçlandığı düşüncesindedir.¹¹⁴ Burada Sabri Efendi'nin meseleyi amaç ve sonucun makâsıda uygunluğu açısından değerlendirdiği görülür.

Sabri Efendi, Müslümanların parçalanmasına engel olma adına halifenin tek kişi olmasının zaruri olduğunu ancak dünyanın şimdiki düzeninin çok sayıda hükümeti gerektirdiğinden dolayı zarureten halifelerin de taaddüd etmesinin câiz olabileceğini iddia eder.¹¹⁵ Bu durumda içlerinden birini büyük halife olarak seçmelerinin doğru ve faydalı olacağını söyler.¹¹⁶ Bu düşüncesi “*Zarûretler, yasakları mubah kılar.*” kâidesi gereği şer'î zaruretin söz konusu olduğu durumlarda hükmün esnetilebileceğine örnektir.

Sonuç

İ'tibâru meâlâtî'l-ef'âl'in “Müctehidlerce, normal durumlarda verilen hükmün makâsîdü'ş-şerîaya aykırı sonuçlar doğuracağı düşünülüyor durumlarda, istihsan, istislâh, sedd-i zerâi' gibi delilleri kullanmak suretiyle bu hükmün verilmesini engelleyip makâsîdü'ş-şerîaya uygun düşen bir hükmün verilmesini tercih etmektir” şeklinde tanımlanması mümkündür. Dönemindeki maslahat tartışmalarının bir cenâhını temsil eden ve Osmanlı'da Şeyhülislamlık gibi en önemli ilmî mevkiide vazife almış bulunan Mustafa Sabri Efendi, bu kâideyi her ne kadar eserlerinde zikretmese de usûl ve fûrû'a âit düşüncelerini ifade ederken zihninin arka planında bu kâidenin varlığı görülür. Bununla beraber bu kâideye dayalı ahkâmın belirlenmesinde ve değişikliğinde birtakım şartlar belirleyip sınırlar çizdiği anlaşılır. Bazı usûl ve fûrû'a âit meselelerden tümevarım yöntemi ile ulaştığımız konu ile ilgili sonuçlar maddeler halinde şunlardır:

- Sabri Efendi, fiillerde amaç ve sonuç bakımından makâsîdü'ş-şerîaya uygunluk arar. Bu kâidenin geçerliliği konusunda günümüz araştırmacılarınca ileri sürülen şartlara; şer'î bir zaruret olması, müctehid ve âlimlerin yetkili olması ile nass ve icmâa aykırı olmaması şartlarını ilâve ettiği görülür.
- Nass ve icmâm bulunduğu ve geçmiş âlimlerin ittifak ettikleri meselelerde “Sonuç, artık maslahata değil mefesedete neden olduğundan dolayı mevcut ahkâm değiştirilmeli” ithamı ile bu kâidenin işletilmesini câiz görmez. İhtilâf ettikleri meseleler ile nevâzil fikhında ise fiillerin sonucunun makâsîdü'ş-şerîaya uygunluğu dikkate alınarak hükümlerin oluşturulmasını mümkün görür.
- Muâmelât alanını değişime açma adına ahkâmı, taabbüdî ve ta'lîlî şeklinde ikiye ayırmayı yanlış bulur. Hükümlerin illetlerini araştırma ve öğrenmenin faydalı olacağını ama bununla “illet ve maslahatlarını kaybetti.” ithamıyla mevcut hükümleri değiştirmenin amaçlanmaması gerektiğini belirtir. Ona göre bu araştırma, yabancılara İslâmî hükümlerin ne derece maslahatları barındırdığının ispat ve izahı sadedinde olmalıdır. Ayrıca beşer aklının, hükümlerin illet ve maslahatlarına tam olarak nüfuz etmesini mümkün görmez. İnsanın tespit ettiği maslahatın aklî ve zannî bir maslahat olacağını; buna dayanarak hüküm değiştirmenin kişiyi teşrî' makamına çıkaracağı ve bunun da çok tehlikeli olacağını söyler.

¹¹⁴ Sabri Efendi, “Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi”, 836-848.

¹¹⁵ Mustafa Sabri Efendi, “Hilâfetin Esasları”, *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı* (İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019), 63.

¹¹⁶ Sabri Efendi, “Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye”, 244-245.

- d. Nassların barındırdığı mevcut hükümlerin, kulların maslahatlarını dün sağladığı gibi bugün ve yarın da sağlamaya yeteceğini ve bunun böylece devam etmesi gerektiğini iddia eder. Ayrıca Allah Teâlâ'nın şariatının, insan aklının ürünü olan beşerî kanunlar gibi belli bir süre ve yer için maslahata uygun, diğer yer ve zaman için uygun olmama gibi bir durumunun olmadığı söyler. Taaddüd-i zevcât, şapka, örtünme vb. meselelerde iddia edilen bazı maslahatları ise mevcut maslahatların yanında ya çok azınlıkta ya da zannî maslahatlar sınıfında görür.
- e. Mevcut nassların, sonuç olarak şâri'in maksadına zaten uygun olduğunu; gerçekten zorluğun olduğu durumlarda ise zarurete dayalı olarak ruhsat tarzı değişiklik yapılabileceğini söyler.
- f. Din, can, akıl, nesil ve maldan ibaret beş maksadın korunmasında dini, diğerlerine göre; zarûriyyâtı da hâciyyât ve tahsîniyyât türü maslahatlara göre öncelikli görür.

Kaynakça/Bibliography

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995.
- Akgün, Ali Rıza. “Şiddeti Yöntem Olarak Benimseyen Radikal Akımların Dikkate Almadığı Fikhî Kâide: ‘İ'tibâru'l-Meâlât’”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 14 (2019), 327-354.
- Aslan, Mehmet Selim. “İctihad ve Fetva Faaliyetlerinde Olası Sonuçların Dikkate Alınması (İ'tibâru'l-Meâlât)”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 27 (2016), 183-218.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Mâ'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Bayram, İbrahim. *Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin Dinî Düşüncesi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Behî, Muhammed. *el-Fikru'l-İslâmiyyü'l-hadîs ve sılatühû bi'l-isti'mâri'l-garbî*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 4. Basım, 1964.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 1424.
- Bezvâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsir en-Nâsir. 9 Cilt. Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Bûtî, Muhammed Saîd Ramazân. *Davâbitü'l-Maslaha fi's-Şerî'ati'l-İslâmiyye*. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1973.
- Ceddiyye, Ömer. *Aslu i'tibâri'l-meâl beyne'n-nazariyye ve't-tatbîk*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. İsmetullah İnâyetullah Muhammed. Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye - Daru's-Sirâc, 2010.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. thk. Komisyon. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. thk. Salâh bin Muhammd bin 'Uveyda. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdilhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *el-İmâm Ahmed b. Hanbel: Hayâtühû ve 'asruhû-ârâ'ühû ve fikhuh*. Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed b. Ahmed b. Mustafâ. *Usûlü'l-fikh*. Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Efgânî, Cemâleddin. *el-'Urvetü'l-vüskâ*. Kahire: Müessesetü Hindâvî lî't-Ta'lîm ve's-Sekâfe, 2012.
- Emîr Pâdişah, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekkî. *Teysîrü't-Tahrîr*. thk. Mustafa el-Bâbî el-Halebî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Ensârî, Ferîd. *el-Mustalahu'l-usûli inde's-Şâtübî*, 2004.
- Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Alî. *el-Misbâhu'l-münîr fi garîbi's-Şerhi'l-kebîr*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, y.y.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed. *el-Kâmûsü'l-muhît*. thk. Mektebetü Tahkîki't-Türâs fi Müessesetü'r-Risâle. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 8. Basım, 1426/2005.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfi. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.

- Gencer, Bedri. *İslâm'da Modernleşme (1839-1939)*. Ankara: Doğu Batı, 4. Basım, 2017.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn. *es-Sünne*. thk. Atıyye ez-Zehrânî. 7 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, 1989.
- Hourani, Albert Habib. *el-Fikr'ul-'Arabî fî 'asrî'n-nahda 1798-1939*. çev. Kerim Azkoul. Beyrut: Dâru'n-Nehâr li'n-Neşr, ts.
- Hüseyin, Velîd b. Ali. *İ'tibâr-u meâlâtî'l-ef'âl ve eseruha'l-fikhî*. 2 Cilt. Riyad: Daru't-Tedmüriyye, 2. Basım, 2009.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhîm el-Absî el-Kûfî. *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Reşîd, 1409.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*. 6 Cilt. Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Basım, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn-i Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1985.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Basım, 1414.
- İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî, Ebû Bekr (Ebû'l-Beka) Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilâzîz. *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr*. thk. Muhammed ez-Zühaylî, Nezîh Hammâd. 4 Cilt. Mektebetü'l-Ubeykan, 2. Basım, 1997.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *el-Muvaţta'*. nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf. Kahire: y.y., 1382/1962.
- Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî. *ez-Zahîre*. thk. Muhammed Haccî vd. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, ts.
- Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî. *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*. thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd. Şeriketü't-Tıbbâ'ati'l-Fenniyyeti'l-Müttehideti, 1973.
- Kavsî, Müferrih b. Süleymân. *Mustafa Sabrî el-müfekkiri'l-İslâmî ve'l-âlimü'l-âlemi ve şeyhülislâm fi'd-Devleti'l-Osmaniyye sâbıkan*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2006.
- Kefevî, Ebû'l-Beka. *el-Külliyât*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, y.y.
- Kırcı, Recep. *Ebû Alî el-Fârisî'nin Sarf İlmindeki Yeri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Ca'fer. *Müsnedü's-Şihâb*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407.
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Guneymî ed-Dımaşkî. *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün'im Şelbî. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Raysûnî, Ahmed. *Nazariyyetü'l-makâsîd 'inde'l-İmâm eş-Şâtîbî*. thk. Tâhâ Câbir el-Alvânî. Dâru'l-'Âlemiyye li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1995.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Muhâverâtü'l-muslih ve'l-mukallid ve'l-vahdetü'l-İslâmiyye*. Kahire: Dâru'n-Neşr li'l-Câmi'ât, 2007.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Tefsîru'l-Menâr*. 12 Cilt. el-Hey'etü'l-Mısrıyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990.
- Sabri Efendi, Mustafa. "Dinî Müceddidler". *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*. ed. Furkan bin Abdullah. thk. Abdulkadir Coşkun. 419-638. İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019.

- Sabri Efendi, Mustafa. "Hilâfet ve Ümmet Nimetini İnkâr Edene Reddiye". çev. Abidin Korkmaz. *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*. ed. Furkan bin Abdullah. 219-306. İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019.
- Sabri Efendi, Mustafa. "Hilâfetin Esasları". *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*. 19-216. İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019.
- Sabri Efendi, Mustafa. "İslâm'da Tartışılan Meseleler". *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*. thk. Abdülkadir Coşkun. 641-736. İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019.
- Sabri Efendi, Mustafa. "Kadın Meselesine Bakışım". çev. Mahmud Petek. *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*. 889-943. İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019.
- Sabri Efendi, Mustafa. "Kemalistlerin Din Düşmanlığı". *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*. ed. Furkan bin Abdullah. thk. Feridun Dinçer. 349-417. İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019.
- Sabri Efendi, Mustafa. "Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi ve Tercümenin Namazda Okunma Meselesi". *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*. 757-887. İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019.
- Sabri Efendi, Mustafa. *Mevkîfü'l-'akl ve'l-'ilm ve'l-'âlem min rabbi'l-'âlemîn ve 'ibadihi'l-mürselîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2. Basım, 1981.
- Sabri Efendi, Mustafa. "Türk'ün Başına Gelen Şapka Meselesi". *Mustafa Sabri Efendi Külliyyâtı*. ed. Furkan bin Abdullah. thk. Abdülkadir Coşkun. 309-347. İstanbul: Dâru'l hilâfeti'l aliyye Medresesi, 2019.
- Senûsî, Abdurrahmân b. Muammer. *İ'tibâru'l-meâlât ve murâ'âtü netâici't-tasarrufât*. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1424.
- Sıddıkî, Mazharuddin. *İslâm dünyasında Modernist Düşünce*. çev. Murat Fırat, Göksel Korkmaz. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.
- Südeys, Abdurrahmân b. Abdülazîz. *Kâidetü i'tibâri'l-meâlât*. Mekke, 1428.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-Hâvî li'l-fetâvî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr li't-Tabâati ve'n-Neşr, 2004/1424.
- Şâfiî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Üm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1990.
- Şâtıbî, Ebü İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. *el-Muvâfakât*. thk. Ebü Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âlu Selmân. 7 Cilt. Dâru İbn Affân, 1997.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *ed-Du'â*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, 1415.
- Tirmizî, Ebü İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *es-Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir (son) vd. Mısır: Şirketü ve Matba'atü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 2. Basım, 1975.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Komisyon. 40 Cilt. y.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zeydân, Abdülkerîm Behîc (Bîc) el-Ânî el-Kehlî el-Muhammedî (el-Mehmedî). *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*. Bağdad: Müessesetü Kurtuba, 6. Basım, 1976.
- Zuhaylî, Vehbe. *el-Vecîz fî usûli'l-fikhi'l-İslâmî*. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Hayr, 2. Basım, 2006.
- Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-münîr fî'l-akîde ve's-şerî'a ve'l-menhec*. 30 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 2. Basım, 1418.
- Zühaylî, Vehbe. *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî*. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1986.